

Tartu Ülikool

Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond

Ajaloo ja arheoloogia instituut

Sigrid Holter

**Kose kihelkonna hilisrauaaegsed, kesk- ja varauusaegsed muistised ja
asustus: arheoloogilised allikad ja rootsiaegsed kaardid**

Bakalaureusetöö

Juhendajad: Heiki Valk, PhD

Martti Veldi, MA

Tartu 2017

Sisukord

Sissejuhatus.....	3
1. Allikad ja metoodika.....	6
2. Kose kihelkonna muistised ja nende uurimislugu.....	12
2.1. Uurijad ja institutsioonid.....	12
2.2. Muistised ja dateeringud	15
3. Muistised ja rootsiaegsed kaardid	26
4. Muistised ja asustus.....	30
4.1. Eriliigiliste muististe paiknemisseosed	30
4.2 Hilisrauaaegne asustuspilt	32
4.2.1. Mitme kultuurkihilaiguga külad	32
4.2.2. Asustus Taani hindamisraamatu ja kalmete põhjal.....	33
4.3 Keskaegne asustuspilt	34
4.4. Asustuspilt, teed ja veskid rootsiaegsetel kaartidel	35
4.5. Asustuse dünaamika.....	36
Kokkuvõte	38
Kasutatud allikad ja kirjandus	40
Lühendid	46
Summary	47
Lisa 1.....	49
Lisad 2	51

Sissejuhatus

Asustusarheoloogia uurib asustuse tekkimist ja arengut pika aja jooksul. Vaatluse all on asustusüksuste suurus ja paiknemine, maakasutus ja -hõive, inimühiskonna ja looduskeskkonna vastastikune mõju. Kultuurmaastikul tegutsev inimene on mõjutatud esivanemate käitumisest ning sellest oleneb omakorda järeltulijate tegevus; üheks materialiseeritud väljundiks esivanemate ja järeltulijate vahel on muistsed kalmed (Lang 1999, 80). Maastik on nii materiaalne kui sakraalne üksus, mis on tähenduslikult muutuv ning mille võtmesõnadeks on õiglus, identiteet ja mälu (Wylie 2007, 193).

Harjumaa asustuslugu on käsitlenud Valter Lang ja Gurly Vedru (Lang 1996; Vedru 2002). Kui Vedru on vaadelnud Kahala järve ümbruse maakasutust rannikupiirkonnas, siis Lang on uurinud muistse Rävala mitmete piirkondade asustust kiviajast hilisraujani. Need konkreetseid kitsamaid piirkondi hõlmavad uurimused ei ole olnud kihelkonnapõhised. Samas on just kihelkonnad, mille juured ulatuvad rauaajale, olnud viimase aastatuhande vältel nii olulised asustuspäiirkonnad kui ka piirkondliku identiteedi üksused. Ka käesolev uurimistöö on osa Harjumaa asustusloo uurimisest. Ajaliselt kattuv periood Valter Langi „Muistse Rävalaga“ on hilisrauaaeg, piirkond aga hõlmab teise muinasmaakonna, muinas-Harju alasid.

Käesoleva uurimistöö käigus võeti vaatluse alla Kose kihelkond, mille kohta seni ei ole koostatud ülevaatlikke uurimusi. Lisaks oli kihelkonna valimise ajendiks ka uurimistöö koostaja päritolu.

Töö ajalised piirid hõlmavad hilisrauaaega (1050–1227), keskaega (1227–1558) ja varauusaja algupoolt (16.sajandi keskpaik – 17. sajand). Sellise piiritluse põhjuseks on ühest küljest uurimistöö maht, teisalt aga asjaolu, et varasemate perioodide osas on allikmaterjal asustuslooliste üldistuste jaoks liialt fragmentaarne.

Allikmaterjali ruumilisel liigendamisel on kasutatud ajalooliste külade piire ja nimetusi, mitte 1977. aasta haldusreformi tulemusena tekkinud haldusjaotuses kasutatavaid ametlikult kehtivaid külanimesid. Kose kihelkonna asustus rajaneb ajaloolistel külatuumikutel ja kaasaegsed külad hõlmavad vahel mitmeid erinevaid ajaloolisi asustuskeskuseid.

Töö analüüsi osas on vaatluse alla võetud asulakohad, kalmed, looduslikud pühapaigad ja hilisrauaaegsed ning kesk- ja varauusaegsed juhuleiud. Detektorileidude põhjal saab vaadelda, kas uuritavast piirkonnast leidub viiteid seni avastamata kalmetele. Uurimistöö käigus vaadati

üle ja dateeriti rootsiaegsetel kaartidel kajastuvate asulakohtade leiumaterjal. Kuna asulakohtadelt leitud keraamika puhul on enamasti tegemist vaid väheste savinõukildudega, siis ei pruugi nende põhjal antavad dateeringud viidata asula tegelikule kasutusajale ning see võib olla märksa laiem.

Terve Kose kihelkonna raames on vaadeldud asustust Taani hindamisraamatu, asulakohtade ja kalmete põhjal ning teostatud asustuspildi analüüs. Kose kihelkonnast on Taani hindamisraamatu põhjal teada 36 küla (Lisa 1. Tabel 1; Lisa 2. Kaart 1), millest 19 jääb ka kaartidega kaetud alale. Süvauurimisalaks on piirkonnad, mis on 17. sajandi lõpu rootsiaegsete kaartidega kaetud. Nende piirkondade osas võrreldi Taani hindamisraamatu ja hilisrauaaegsete asulakohtade andmeid, vaadeldi muististe kajastumist rootsiaegsetel kaartidel ning asustuse muutumist muinasaja lõpust Rootsi aja alguseni.

Käesoleva uurimistöö eesmärkideks on:

- Anda ülevaade Kose kihelkonna muististest ja asustusloost
- Uurida, kuivõrd ja millised muistised kajastuvad rootsiaegsetel kaartidel ning nende paiknemist tollases maastikupildis
- Vaadelda, millistest Taani hindamisraamatu küladest on kalmed ja asulakohad teada ja millistest ei ole
- Vaadelda muististe paiknemisseoseid – omavahel ja suhtes ajalooliste külasüdamikega

“Klassikaliste“ asustusarheoloogiliste uurimismeetodite (levikukaardid, paiknemisanalüüs, muististe võrdlemine eriaegsete kaartidega) kõrval on kaasaegsete meetoditena kasutatud GISi ehk geoinfosüsteemi ja georefereerimist. GIS on tööriist, mille abil saab andmeid koondades analüüsida eriliigiliste muististe paiknemist. Seni on GISi kasutatud Eesti maastikuarheoloogias Marge Konsa (1999), Martti Veldi (2009), Andres Kimber (2016), kuid asustusarheoloogiat on enda uurimuses käsitlenud Allar Haav (2014). Nii arheoloogiline kui kartograafiline materjal koondati ühtsesse andmebaasi – GIS-kaardirakendussüsteemi. Käesoleva uurimistöö puhul vaadeldi GISi abil kalmete ja pühapaikade kaugust asulakohtadest. Geoinfosüsteem võimaldab muistised märkida erinevate tingmärkidega kaardile, mis muudab analüüsi efektiivsemaks. Ka rootsiaegsete kaartide georefereerimist teostati geoinfosüsteemis. Neid kaarte võrreldi tänapäevaste kaartide ja asustusega. Isiklikust vaatenurgast oli uurimistöö koostaja jaoks oluline omandada GISi kasutamise ja rootsiaegsete kaartide georefereerimise oskus.

Uurimistöö koosneb neljast sisupeatükist. Esimene peatükk annab ülevaate töös kasutatud allikatest ja meetooditest. Metoodikas näidatakse, kuidas õnnestus georefereerimise rakendamine käesoleva uurimistöö juures. Teine sisupeatükk koosneb kahest alapeatükist: esimene keskendub piirkonna uurimise ajaloole, siis teine käsitleb kihelkonnast teadaolevaid muistiseid liigipõhiselt. Kolmas peatükk vaatleb muististe kajastumist rootsiaegsetel kaartidel ja nende seoseid tollase maastikuga. Viimases peatükis analüüsitakse eri muististeliikide paiknemissuhteid ja Kose kihelkonna asustuspilti hilisrauaaja, keskaja- ja varauusaja jooksul.

1. Allikad ja metoodika

Arheoloogilistest allikatest – kaevamisaruanded, kihelkonnakirjeldused, leiu-teated –, annab Kose kihelkonna muististe kohta ülevaate Tartu Ülikooli arheoloogiaarhiiv, mille sisu on kihelkonnakarpide osas identne Tallinna Ülikooli arheoloogiaarhiiviga.

Olulist teavet piirkonna muististest annab Kultuurimälestiste riiklik register (www.muinas.ee); seal leidub teave kaitsealuste arheoloogiamälestiste kohta. Kultuurimälestiste registri kodulehe kaudu pääseb Tartu Ülikooli hallatavasse Eesti arheoloogilise ja pärimusliku kohainfo infosüsteemi. Viimase eesmärgiks on koondada teavet nii kaitsealuste kui ka mitte kaitse alla kuuluvate muististe, sealhulgas arheoloogiliste juhuleidude, hävinud või täpsustamist vajava asukohaga muististe kohta. Teadete süstematiseerimiseks kasutatakse infosüsteemis kodeerimist, mille käigus ja tulemusena eristatakse teadete massiivist konkreetse ID-koodi saavad muistised ning kantakse nende asukoht, seotuna geograafiliste koordinaatidega, Eesti põhikaardile. Kodeerimisel määratletakse muistise asukoht maastikul täpsusastmetega „talü“, „küla“ ja „täpne“. Uurimistöös on kaardimaterjaliga kaetud piirkonna puhul arvesse võetud vaid täpsusastmega „täpne“ muistiseid. „Täpse“ alla kuuluvad muistised, mille asukoht on arheoloogiaarhiivis sedavõrd täpselt fikseeritud, et info saab kodeerimistööde käigus kaardile üle kanda.

Arheoloogilise ja pärimusliku kohainfo infosüsteem koosneb arheoloogiateadete, looduslike pühapaikade, kohtade ja kohapärimuse moodulist. Kohtade moodul on katusmoodul, mis seob eri andmebaaside teateid omavahel ja kaardirakendusega. Infosüsteem lihtsustab muististe kohta teabe hankimist. Tartu Ülikooli arheoloogiaarhiivi Kose kihelkonna teated olid juba varem kantud arheoloogiateadete andmebaasi, teadete kodeerimine ja sidumine kaardirakendusega (asulakohtade, kalmete ja looduslike pühapaikade osas) toimus aga käesoleva töö koostamise käigus.

Lisaks arheoloogilise ja pärimusliku kohainfo infosüsteemile kasutati uurimistöös Muinsuskaitseameti arhiivis olevaid eksperthinnangud detektorististide leidude kohta alates 2013. aastast. Vaatluse alla on võetud hilisrauaaegsed, kesk- ja varauusaegsed leiud. Detektorileidude põhjal sai kindlaks määrata ka võimalike kalmete olemasolu, mida varasemalt teada ei olnud.

Kartograafiliste allikatena kasutatakse uurimistöös Eesti põhikaarti ja 17. sajandi II poolest pärinevaid rootsiaegseid Kose kihelkonna mõisakaarte, mis katavad kihelkonna kesk- ja lääneosa. Põhjapoolsetest küladest on kaart vaid Pikva küla kohta (Lisa 2. Kaart 2). Rootsi

kaartidega täiesti katmata on kihelkonna kagu- ja lõunaosa. Hoolimata sellest annab kaardimaterjal teavet varauusaegsest asustuspildist ja võimaluse jälgida arheoloogiliste muististe paiknemist kaardil. Kose kihelkonna ala kohta on säilinud viis rootsiaegset kaarti:

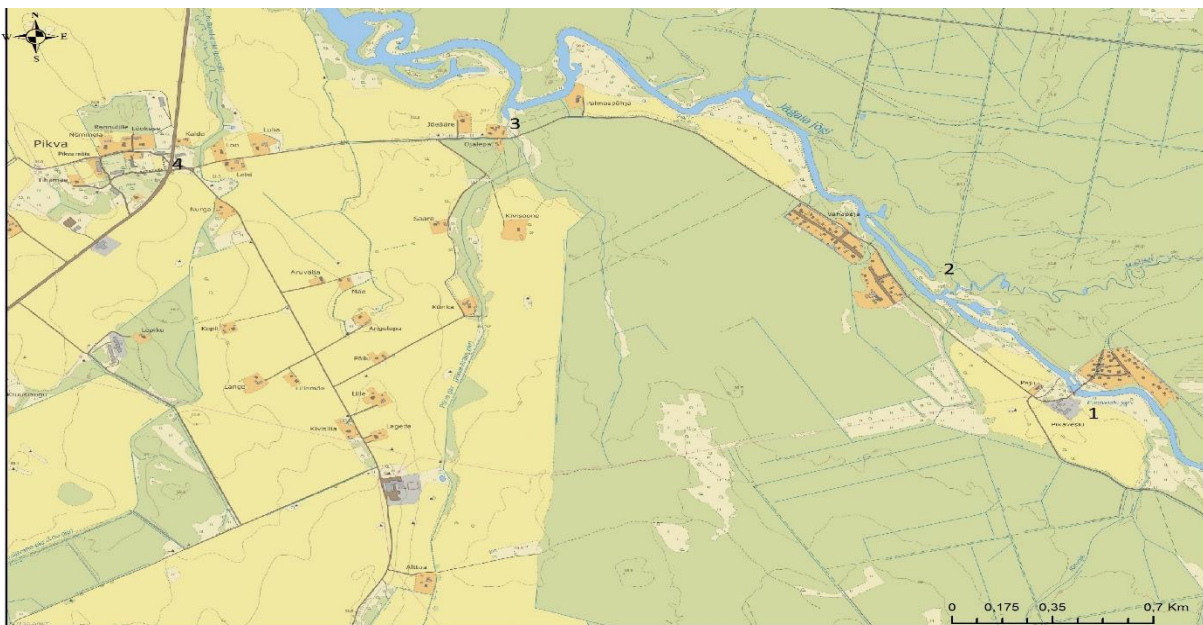
- Kose kihelkonnakeskuse ja Ravila ning Palvere mõisate ülevaate-kaart. [EAA.1.2.C-IV-64 Karta över pastorat Kosch och gods Meks och Pallfer.]
- Aruvalla ja Uuemõisa mõisate ülevaate-kaart. [EAA.1.2.C-IV-66 Karta över Arrowall Hoff och Nyenhof]
- Kose mõisa Kämbla küla kaart. [EAA.1.2.C-IV-62 Kemmel By i Kosch Sochn]
- Tammiku mõisa kaart. [EAA.1.2.C-IV-77 Tammick Hof]
- Raasiku mõisa Pikva küla ja Lehtse mõisa piirivaidlusküsimused Pikva küla kohta. [EAA.1.2.C-IV-288 Grentzestrijd Emellan Byen Pickoa under Godzet Rasich uti Districtet Harrien och och Godzet Lechtes uti Jerwen District beläget]F

Rootsiaegsete kaardid kajastavad ka külade, veskite ja teede paiknemist Rootsi aja lõpul. Rootsi kaartidel kajastuvad külad punase punktelemendina tähistatud talude näol, mõisa-maja tähistati katusele joonistatud suitseva korstna kaudu (Koppel 2002, 23). Kui põllumaad on kaartidel tähistatud horisontaalsete viirutustega, siis kesa tähistati roosaga, heinamaa, talud ja koplid rohelisega (Koppel 2002, 22). Soo- ja metsaalad on tähistatud rohekaskollasega ning kaetud mustade täppidega (Koppel 2002, 22). Teed rootsiaegsetel kaartidel on märgitud punktiirjoontena. Rootsiaegsed katastrikaardid on olulisteks allikateks asustusajaloo uurimisel, sisaldades teateid ajaloolise kultuurmaastiku kohta (Koppel 2002, 31). Esimesed kaardid Eestimaa kubermangust pärinevad 1687. aastast, enamik aga 1690. aastate algusest (Tarkiainen 2009, 23). Rootsi katastri tulemusena valmis Eestimaal kokku ligikaudu 500 ning Liivimaal 2200 kaarti. Eestimaa mõisakaardid valmistati mõõtkavas 1: 10 400, hiljem 1: 8250. Hiljem valmistati mõisakaartide põhjal ligikaudu viis korda väiksemas mõõtkavas piirkonnakaardid (Must 2000, 255). Rootsiaegseid kaarte on arheoloogias digiajastul kasutatud vähe – varasemalt on georefereerimist kasutatud mõnede Kagu-Eesti piirkondade uurimisel (Haav *et al* 2013, 229–244). Timo Silla bakalaureusetöö keskendus ühe Rootsi maamõõtja tegevusele ja kaartidele (Sild 2013).

Käesolevas uurimistöös kasutati kvantitatiivset uurimismeetodit: informatsioon koguti andmebaasi, teostades hiljem analüüsi. Kaardistamiseks kasutati programmi *ArcGIS* (geoinfosüsteem), mille abil koondati Tartu Ülikooli arheoloogilise ja pärimusliku kohainfo

infosüsteemist saadud andmed ühisele aluskaardile. Aluskaartidena kasutati Eesti põhikaarti, ortofotot ning 17. sajandi rootsiaegseid kaarte. Aluskaardina kasutatavad kaardid on võetud Maa-ameti Geoportaalist (<http://geoportaal.maaamet.ee/est/>) ning Rahvusarhiivi Kaartide infosüsteemist. Programmi on koondatud ruumiandmed TÜ arheoloogilise ja pärimusliku kohainfo infosüsteemist ja kultuurimälestiste riiklikust registrist.

Rootsiaegsete kaartide kasutamiseks geoinfosüsteemis tuleb need esmalt georefereerida, st. siduda tänapäevaste kaartidega. Vanade kaartide puhul kasutatakse koolutamist, mille tulemusena seotakse kaart kaasaegse koordinaatsüsteemiga ning venitatakse aluskaardi kartograafilisse projektsiooni. Rootsiaegsel kaardil tuleks leida piisav arv punkte maastikul, mis on vaadeldavad ka tänapäevasel kaardil (Koppel 2005, 45).

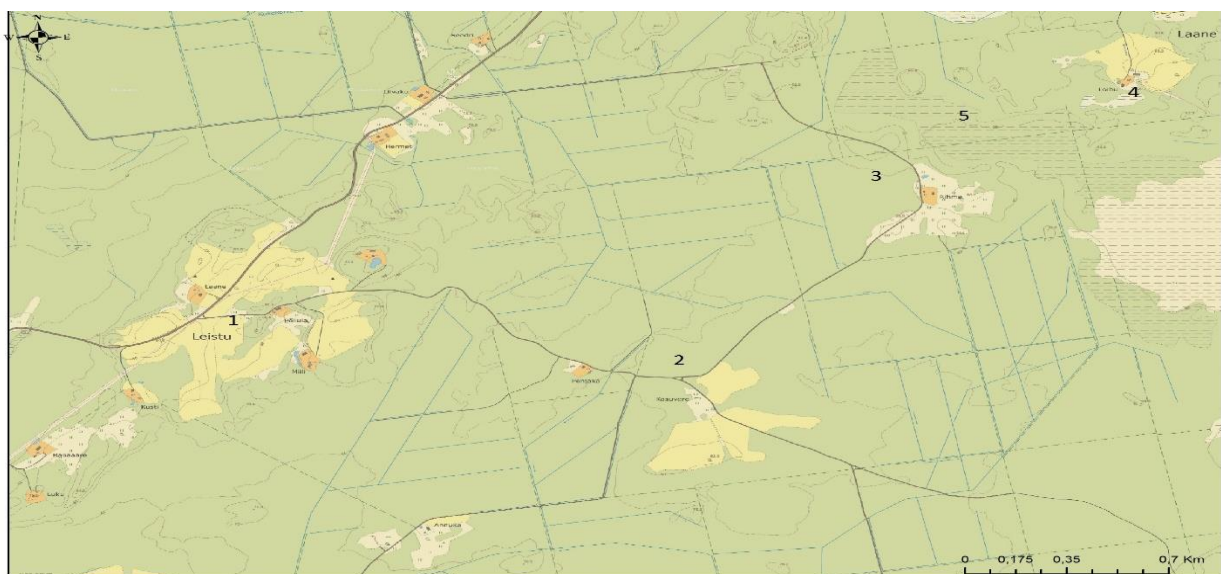

Kaart 1. Georefereerimise punktid Pikva küla piirkonnas. 1 Pikva veski ja jõeületuskoht, 2 jõesuue, 3 jõe ja tee ristumiskoht, 4 teede rist. Allikas: EAA.1.2.C-IV-288, Maa-Amet.

Eriaegsete kaartide puhul on ühiseks äratuntavaks tunnuseks suuremad veekogud, vanad jõeületuskohad ning teed ja teeristid. Seetõttu on nende punktide abil tõhusam kaarte omavahel vastavusse viia. Georefereerimise metoodikast annab ülevaate kaart 1, millel on märgitud Pikva küla tuumik koos kõrvalasuva Jägala jõega.

Lisaks eelmainitule aitavad georefereerimisel punkte paika panna looduslikud soomassiivid ning talude nimetused. Georefereerimise käigus selgus, et nii mitmedki rootsiaegsetel kaartidel kujutatud talude nimed ei ole ajas muutunud. Kaardil 2 on toodud näide külade ja talude

nimedest, mis ajas ei ole muutunud. Soomassiiv on joonisel välja toodud põhjusel, et näidata rootsiaegse ja tänapäeva maastiku liigenduse sarnasust.

Kaart 2. Leistu ja Kasuvere külad. 1 Leistu küla, 2 Kasuvere küla/teede rist, 3 Rihma tälu, 4 Loibu tälu, 5 soomassiiv. Allikas: EAA.1.2.C-IV-64, Maa-Amet

Georeferimisel võib tekkida vigu mitmetel põhjustel (vaata ka 3. peatükk – georeferimise vead). Üheks põhjuseks on kindlasti maakasutuse muutumine ajas, mistõttu mõne kaardi puhul oli keeruline otsida ja lokaliseerida ajaloolisel ning kaasaegsel maastikul sarnaseid punkte. Uurimistöö koostamisel kujunes probleemseks Kanavere küla ja selle ümbruse georeferimine, sest küla oli aegade jooksul suurenenud niivõrd, et ajaloolisi tundemärke oli kaasaegselt kaardilt keeruline leida. Probleemseks kujunes ka Kämbla küla fikseerimine, sest

küla asend oli aastate jooksul muutunud – küla nimelt mõisastati põllumaa juurde saamiseks 1858. ja 1871. aastal (Talioja 2001, 45). Georefereerimise vead võivad tuleneda ka rootsiaegse kaardi halvast kvaliteedist ja 17. sajandi maamõõtja ebatäpsustest. Georefereerimise täpsusel mängib kindlasti rolli ka georefereerija varasem kogemus kaartide töötlemisel.

Lisaks georefereeritud vanadele kaartidele on GISi kantud ka arheoloogilise ja pärimusliku kohainfo infosüsteemis kodeeritud asulakohtade, kalmete ja looduslike pühapaikade asukohad.

Kose kaartidel kajastatud asulakohtade dateerimiseks vaadati üle Eesti Ajaloomuuseumis ning Tallinna Ülikooli arheoloogia teaduskogus olev leiumaterjal, peamiselt savinõukillud.¹ Keraamika seas leidis nii käsitsi-, kedra- kui ka hilist glasuurkeraamikat. Savinõukildude põhjal püüti määratleda asulakohtade dateeringud, eristades võimaluste piires, peamiselt nõuprofiilide põhjal, asulakohtade hilisrauaaegset, keskaegset ja varauusaegset kasutuselolekut. Samas peab arvesse võtma, et perioodide piirid ei ole visuaalsel määramisel kuigi täpsed: üleminek hilisrauaajast keskaega ning keskajast uusaega on raskesti määratletav.

Analüüsimisel oli oluline vaadelda, kas uuesti dateeritud leiumaterjal annab uudseid tulemusi võrreldes muististe passides olevate dateeringutega. Leiumaterjali dateerides ilmnes, et muististe passides toodud dateeringud langevad suurel määral kokku leidude uute dateeringutega.

¹ Leidude dateerimisel oli abiks Heiki Valk.

2. Kose kihelkonna muistised ja nende uurimislugu

2.1. Uurijad ja institutsioonid

Eesti muinasaja vastu hakkasid esmalt huvi tundma baltisakslastest muinashuvilised. Huvist kasvas välja vanavara kollektseerimine, väljakaevamised, muuseumite rajamine ja lõpuks muinasteadus, millega hakkasid tegelema professionaalsed teadlased.

Alates 1830. aastatest koondus muististe uurimine teaduslikesse seltsidesse – 1838. aastal Õpetatud Eesti Seltsi ja 1842. aastal Eestimaa Kirjandusliku Ühingu, mille juurde rajati muuseumid. Samalaadseid seltsi avati ka teistes linnades. 1870. aastaks, kui ÕESI kollektseioon oli ühendatud Tartu Ülikooli juurde kuulunud Isamaaliste Muististe Keskmuseumiga, oli ÕESI muuseum suurim ja korrastatuim arheoloogikollektseioon Baltimaades (Tvauri 2004, 70). Sel ajal on muuseumikogudesse jõudnud ka esimesed esemed Kose kihelkonnast: 1839. aastal kinkis Palvere mõisnik krahv Manteuffel Voose „libalinnamäelt“ leitud kaaluvihid ÕESile, mille kogud 1920ndatel aastatel anti üle Arheoloogia Kabineti kogudesse (AI 9, Tallgren 1922).

19. sajandi II poolel pööras muinsuste uurimisele suurt tähelepanu Abja kooliõpetaja Jaan Jung, keda võib pidada esimeseks eestlasest hobiarheoloogiks. Üle-eestilisel muististe registreerimisel oli Jungil abiks Harjumaal Anton Suurkask (Selirand 1989, 32). Muististe registreerimise tulemuste põhjal ilmus Jungil raamatusari „Muinasaja teadus eestlaste maalt“, milles muistised on esitatud maakonniti ja kihelkondade kaupa. Sarja kolmandas köites kirjeldatakse ka Kose kihelkonna muistiseid (1910, 39–79).

19. sajandi lõpus kogus leide Paunküla mõisnik Jakob Rennenkampff. Kohalikel talupoegadel lasi ta kaevata Ardu ja Silmsi külade vahel asuvat Surnumäge (Känd 1925, 40). Lisaks leidis Rennenkampff Paunküla aarde- ja peitleiu, mis pärineb oletatavast ohvripaigast mõisa põllul (AM 13749 A 73).

Oluline ajajärk Eesti arheoloogias algab 1920. aastaga, mil Tartu ülikooli juurde rajati arheoloogia õppetool. 1921. aastal käivitas Aarne Miikael Tallgren teise üle-eestilise muististe registreerimise. Selle käigus tuli üliõpilastel kirjeldada ühe või paari kihelkonna muistiseid ning valmistada vajalikud kaardid ja plaanid (Lõugas, Selirand 1989, 34). Kose kihelkonnakirjelduse valmistas Richard Känd 1925. aastal. Lisaks muististe ja leiukohtade kirjeldustele on Känd teinud ka muististe asukohaskeeme, mis võimaldas „täpsena“ lokaliseerida mitte kaitsealuseid muistiseid. 1930. aastatest pärineb Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis

olev suulise pärimuse põhjal koostatud Kose kihelkonna ajalooline kirjeldus, mille rubriik „asjalised mälestused“ sisaldab teateid muististe kohta (Otsa 1931, 44–47).

Vanimad kirjalikud andmed Kose kihelkonna asustusest pärinevad Taani hindamisraamatust. Ürik on hoiul Taani Riigiarhiivis Kopenhaagenis. Taani hindamisraamat on koostatud 1240. aasta paiku, sisaldades Põhja-Eesti ala kohanimestut. 1933. aastal ilmus Johanseni sulest „*Die Estlandliste der Liber Census Daniae*“ (1933), kus ta on analüüsinud Taani hindamisraamatus (edaspidi LCD) sisalduvaid andmeid Eesti külade kohta ja esitanud käsitluse Põhja-Eesti asustusest². 1990. aastast pärineb Mati Mandeli sulest „Taani Hindamisraamat Harjumaa vanimatest küladest“, kus ta eristas Kose kihelkonna külad vastavalt 20. sajandi kihelkonnapiiridele ja külajaotusele. Raamatu ilmumine oli seotud tööga, et 1991. aastal möödus LCDs mainitud külade esmamainimisest 750 aastat (Mandel 1990, 3). Eriaegseid Kose piirkonna kaarte on kasutanud Tõnu Raid oma teoses „Harjumaa ristimine 1219–1220“ (2016), mis põhineb Paul Johanseni raamatul. Raid on kandnud Johanseni analüüsitud munkade liikumisteedekonna 1220. aastal ajaloolistele ning kaasaegsetele kaartidele.

1955. ja 1958. aastal teostas Silvia Laul väljakaevamisi endise Pikavere (praeguse Mallavere) küla territooriumil, kui kruusaaugust oli leitud inimluid (Laul 1958). Samast kümnendist pärineb teated kodu-uuri ja Jüri Sepperi avastatud ohvrikividest. 1961. aastal juhendas Jüri Selirand päästekaevamisi Ardu ja Silmsi külade vahelisel alal paikneval Surnumäel. 1966. aastal inspekteeris Aita Kustin Risumäe maahaudkalmistut Silmsi külas (Kustin 1966).

1970. aastatel koos kolmanda muististe registreerimisega sai alguse hoogne muististe passide koostamine. Kose piirkonna muististe passid on koostanud Mati Mandel. Ajakirjas Horisont vaatleb Mati Mandel Kata, Tuhala, Kolu ja Oru vanemat asustusajalugu (1983, 26–27). Mõningaid Kose piirkonna muistiseid on mainitud ka kogumikus „Arheoloogiga Eestimaa teedel“ (Lõugas, Selirand 1989, 141–143).

1990.–2000. aastatel tegutses Kose kihelkonna muististega Arne Kivistik, Harmi põhikooli õpetaja ning Muinsuskaitseametiga koostööd tegev kodu-uuri (Kivistik, Tamla 1999, 100). 1990. aastate teisel poolel alustas Kivistik Lõuna-Harjumaa arheoloogiamälestiste ülevaatus, avastades mitmeid uusi muistiseid. 1990. aastatel käis ta mitmetel inspeksioonidel koos Mati Mandeliga. Kivistikult pärineb nimekiri aastatel 1989–1998 Harjumaal leitud muististest Kose,

² Juba 1920. aastal ilmus Matthias Johann Eisenil „Daani hindamise raamat“ (Eisen 1920), kus on esitatud Taani hindamisraamatu külad taaniaegsete kihelkondade kaupa.

Anija ja Raasiku valdadest (Kivistik 1998). Paraku puuduvad Kivistiku ja Mandeli inspeksioonidest aruanded, mistõttu annavad teated väga vähest informatsiooni inspekteeritud muististe kohta.

1999. aastal teostas Ain Lavi päästeotstarbelised proovikaevamised Kata-Heinassoo muistsel sooteel (Lavi 2000). 2000. aastatel on väljakaevamised Kose kihelkonnas seostunud peamiselt päästekaevamistega ja järelevalvetöödega. Ardu asulakohas on uuel sajandil teostanud väljakaevamisi nii Aivar Kriiska (2001, 2006) kui ka Katrin Treuman (2010). Aastatel 2007 – 2008 tegi leiret Kiruvere järvel Kristin Ilves (Ilves 2009). Samal aastal teostas eeluuringud Kanavere asulakohal Gurly Vedru, et selgitada välja kultuurikihi paiknemine (Vedru 2008, 2). 2011. aastal inspekteeris Krista Karro Anija vallas Pikva ja Arava asulakohta, Arava Kabelimäge, Rasivere asulakohtasid, Rasivere kalmistut ning Alavere I asulakohta (Karro 2011).

Piirkonna uurituimaks kalmeks võib pidada Harmi kalmet. 1999. aastast pärineb Arne Kivistiku vastav inspeksiooniaruanne (Kivistik 1999). Ülle Tamla ja Arne Kivistik on välja toonud Harmi asulakoha, kultusekivi ja kalmeaseme kaevamisel saadud informatsiooni (1999, 100–107). 2001. aastal juhatas Ülle Tamla Harmi kalmel päästekaevamisi (Tamla 2001).

2011. aastal teostas Kose kiriku käärkambris arheoloogilisi uuringuid Villu Kadakas. 2013. aastal tegid kirikaia eeluuringuid Martin Malve ja Raido Roog; suuremad kaevamised tehti järgmisel aastal (Malve, Roog 2013, Kiudsoo *et al* 2014). 2013. aastal toimunud järelevalvetööd Gurly Vedru juhatamisel Silmsi Surnumäel ja Rava Kääbastemäel (Vedru 2013). Samal aastal juhatasid Liivi Varuli ja Kristiina Paaveli eeluuringud tänapäeva Oru küla asulakohtadel. 2015. aasta Rail Balticu raudteetrassi baasleire käigus vaadati üle ka Saula, Kolu ja Oru külad (Luik, Vedru 2015).

Kohalike kultuuriloohuviliste sulest on ilmunud järgmised raamatud: Ants Talioja „Tuhala“ (2001), Helve ja Hardo Volli „Kose, Kose-Uuemõisa, Ravila“ (2002) ning Sirje Saulepi „Paunküla, Habaja ja Ardu“ (2003). Raamatud annavad põgusa ülevaate turistidele paiga külastamiseks. 2008. aastal ilmus kogumik „Harjumaa pärandkultuurist“. Mitmes artiklits (2013, 2014, 101–126) käsitleb Tiina Laaksalu Kose kihelkonna asustusnimesid lingvistilises võtmes.

2.2. Muistised ja dateeringud

Peatükis antakse ülevaade kihelkonna hilisrauaaegsetest ja hilisematest asulakohtadest, kivi- ja kivikalmetest, maahaudkalmistutest, linnamägedest ja pelgupaikadest, looduslikest pühapaikadest, aarde- ja peitleidudest, leiukohtadest, juhu- ja detektorileidudest.

Asulakohad

Kose kihelkonnas on teada 54 asulakohta (Lisa 2. Kaart 3), millest 45 on võetud kaitse alla. Peamiseks leiumaterjaliks asulakohtadel on keraamika. Arheoloogiateadete põhjal on kõige asustatumaks piirkonnaks kihelkonna ida-osa. Nii põhjast kui lõunast piiravad kihelkonda soomassiivid, mille lähedal asustus on hõredam.

Kaitse all mitte olevate asulakohtade kohta leidub väga vähe informatsiooni. Kaitse alla ei kuulu Paunkülas asuv Raki mäe asulakoht, Kurena, Kose, Vardja, Habaja, Rava, Vana-Harmi, Lenderma ning Nõrava asulakohad. Viis viimast on mainitud ka Arne Kivistiku 1989.–1998. aastatel leitud muististe nimekirjas (Kivistik 1998–1999). Nelja asulakohta – Kurena, Kose, Vardja ja Lenderma on mainitud ka Taani hindamisraamatus – vastavalt *Kurkenoy*, *Cosius*, *Uauæ*, *Lendælemet*.

Kose kihelkonna lääneosas on asulakohti rohkesti. Suure-Särge ja Väike-Särge asulakohad asuvad ajaloolistes küla tuumikutes. Muistise passi (MP) põhjal on Suure-Särge dateeritud I–II aastatuhandesse ning Väike-Särge II aastatuhandesse. 1996. aastal leirel saadi Väike-Särge asulakohalt kedrakeraamikat (AM 32100/ A 723). Tänapäevase Oru küla tuumikus asub neli kaitsealust asulakohta – Oru, Kämbla I, Kämbla II ja Kämbla III. Vana Oru mõisa pargis asub neist Oru asulakoht, kust on korjatud keraamikat (AI 5542). Teised kolm Kämbla asulakohta on endise Kämbla küla (LCD *Kämlu*) piires (Johansen 1933, 574). Mati Mandel peab seda seost vägagi tõenäoliseks, sest ka rahvapärinus on paigutanud Kämbla küla nimetatud territooriumile. Oru tuumikust 1,4 km kirdes asub praeguse Kata küla piires Võivere asulakoht (LCD *Waethæræ*) (Johansen 1933, 658). Kata asulakoht on praeguses Kata küla tuumikus, kust leire käigus on leitud keraamikat (AI 5535). LCD järgi on Kata küla mainitud Katal nime all (Johansen 1933, 414). Kata asulakohast ligikaudu 700 m loodes asub kaitsealune Tammiku asulakoht, kust on saadud keraamikat ja jahvekive (AM 32097 A 720: 1–2).

Kata asulast 3,5 kilomeetrit põhja pool asub kaitsealune Tuhala asulakoht (LCD *Tohal*), kust Mati Mandel on kogunud keraamikat (AI 5575: 1–2) (Mandel 1990, 12). Tuhalast 4 kilomeetrit kagus on Saula küla kaitsealune asulakoht, mille avastas 1975. aastal Oskar Raudmets (LCD *Saul*) (Mandel 1990, 11). 1976. ja 1977. aastal kogus Mati Mandel sealt keraamikat ja savitihendeid (AI 5531). 2012. aastal juhatas mälestisel uuringuid Mauri Kiudsoo (AI 7076). Saula külast kagupool paikneb Kolu I asulakoht, kust on leitud keraamikat ja šlakki (AI 5738). Mati Mandel (MP) peab Kolu küla LCD Hiiepere (*Tapawolkæ*) küla (Johansen 1933, 615) muistseks asupaigaks.

Kihelkonna lääneosas paiknevad ka Karla, Kirimäe, Alansi I, Alansi II ja Kirivalla asulakohad. Muistisepassis on Karla asulakohta kirjeldatud kui „rasvase mullaga, milles leidub savinõukilde, loomaluid, raudesemete katkeid ja sütt.“ Kirimäe asulakoht asub kunagise Kirimõisa talu juures, Kuivajõe paremal kaldal. Mõlemad asulakohad on mainitud ka Taani Hindamisraamatus (LCD *Karol* ning *Kirollæ*) (Johansen 1933, 408, 430). Karlast LCD,5 km kagus asub Kirivalla küla (LCD *Kiriawold*) (samas, 429), kus muistise passi põhjal on kultuurkiht erineva paksusega, sisaldab põlenud kive, loomaluid ning savinõukilde. Kirivalla külast 1,5 km läänes asuvad Alansi I ja Alansi II LCD *Atanascæ*) (samas, 322) asulakohad. 1978. aastal võeti Alansis kaitse alla muinasaegne asulakoht ida pool Alansi oja. 2004. aastal leidis Kivistik asulakohale viitavaid esemekatkeid ka lääne pool oja, kus Mauri Kiudsoo viis kaks aastat hiljem läbi eeluuringud. Asulakohast leiti II aastatuhande algusesse pKr dateeritavat materjali – keraamikakillud, esemekatkeid, jahvekive. Alansi I ja II asulakohtade puhul on ilmselt tegemist sama külaga, mille dateering jääb hilisrauaaja lõppu.

Alansi asulakohtadest 3,5 km kagus paikneb Harmi asulakoht (LCD 25-adramaaline *Hermæ*) (Johansen 1933, 20). Harmil on kaks asulakohta – Uue-Harmi ja Vana-Harmi. Vana-Harmi dateering langeb nooremasse rauaaega (AI 6411; AM 32702 A 798). Asulakoha servas paikneb kivikalme. Ülle Tamla on oletanud, et muinasaja lõpus nihkus asustus lõuna poole (Kivistik, Tamla 2000, 100) – praeguse Harmi koolimaja juurde, kus asub andmebaasis Uue-Harmiks nimetatud asulakoht. Uue-Harmi asulakoha leiud ulatuvad muinasaja lõpust hiliskeskajani (Kivistik, Tamla 2000, 106). See kinnitab Tamla hüpoteesi, et muinasaja lõpuperioodil küla piirid nihkusid.

Kihelkonna põhjaosas, Harju-Jaani kihelkonna piiril asuvad teineteisest ligikaudu 1,2 km kaugusel Mallavere ja Pikavere (LCD *Pikaværæ*) asulakohad, kust on leitud keraamikat (AI 5749; AI 6772). Mandel annab muistise passis Pikavere asulakoha vanuseks I aastatuhat eKr – II aastatuhande I pool pKr. Harju-Jaani kihelkonna piiril asub ka Kiviloo asulakoht, kust leire

käigus on saadud keraamikat (AI 5872). Ka Kiviloo küla on mainitud Taani Hindamisraamatus, 16 adramaa suuruse Kiulo külana (Johansen 1933). Kiviloo asulakohast 6 km ida poole jääb Pikva asulakoht (LCD, mis Taani Hindamisraamatus *Pickuta* 9 adramaaga) (Johansen 1933).

Vaadeldava piirkonna keskosas asuvad Viskla I ja Viskla II asulakohad, mis paiknevad teineteisest 1,4 km kaugusel. Viskla I muistise avastas 1993. aastal Kivistik (AI 5740). Kolm aastat hiljem leidis ta Viskla II asulakoha. Muistise passis on märgitud, et kuigi Kivistik asula alalt leide ei saanud, sisaldas kultuurkiht suures koguses šlakki (MP). Viskla I asulakoht kannab rootsiaegsel kaardil Lellavere nime, mistõttu on analüüsi osas kasutatud selle asulakoha puhul Lellavere nimetust. Muististest lõuna pool asuvad Lenderma, Palvere, Vilama ja Sõmeru asulakohad (LCD *Paltauere*, *Lendælemet*, *Laucotaux*, *Semær*) (Johansen 1933). Kaitsealune Palvere asulakoht, mida on inspekteerinud Mandel 1983. aastal, asub Palvere koolimajast põhja ja kirde pool. Vilama külas, Vilama–Palvere tee äärde jääb Vilama asulakoht, kus Mati Mandel kogus keraamikat (AI 5600). Vilamast 3 km lõuna pool asub Sõmeru asulakoht, kus Mandel on samuti leidnud savinõukilde (AI 5579).

Kihelkonna idaosas paiknevad Voose, Alavere, Arava, Rasivere, Leistu ja Mõisaaseme asulakohad. Voose küla on Taani hindamisraamatus mainitud nimega Hohen. Alaveres on kaks kaitse all olevat asulakohta. Neist ühte – Alavere II asulakohta, on mainitud ka Taani Hindamisraamatus *Alaueræ* nime all (Johansen 1933). Mandel annab muistisepassis Alavere II asulakoha dateeringuks II aastatuhande I pool. Rasivere ja Mõisaaseme asulakohti on mainitud samuti Taani Hindamisraamatus – need on 10 ja 6 adramaa suurused *Rasineræ* ja *Coriakiuæ* (Johansen 1933). Kaitsealustest Voose, Leistu, Arava asulakohtadest on mitmel korral leitud keraamikat (AI 5906; AM 32698 A 794: 1–2; AI 5820).

Kihelkonna kaguosas asuvad Paunküla I, II ja III asulakohad, Raki mäe asulakoht, Kiruvere I ja II ning Silmsi asulakohad. Neist Paunküla ja Silmsi asulakohad on mainitud ka Taani hindamisraamatus – vastavalt nimedega *Paunkyl* ja *Silmus*. Paunküla I asulakohal teostas Gurly Vedru 2016. aastal eeluuringud selgitamaks kultuurikihi olemasolu 20. sajandist varasemaid leide kaitsealuselt alalt ei saadud, mis viitab, et see on tegelikult asulakohast suurem (Vedru 2016, 9). Raki ja Paunküla II asulakoht asuvad Pirita jõe lääneküljel, Paunküla III asulakoht on aga ajaloolise Puusepa küla tuumikus. Kuna Raki mäe ja Paunküla II asulakohtade vaheline kaugus on ligikaudu 400 meetrit, siis ei saa välistada, et tegemist on sama asustusüksusega. Ardu asulakohast saadud leiud siiani olnud peamiselt keskaegsed ja varauusaegsed – 16.–18./19. sajandist (Treuman 2010, 13). Kuna Ardu on mainitud Taani hindamisraamatus

(*Harco*) nime all, siis viitab see sellele, et peab asulakoht olema märksa vanem kui senisd leiud näitavad. Ardust 5 km kaugusel asub Rava asulakoht, mis kuulub tõenäoliselt samuti keskaega ja varauusaega.

Kose kihelkonna lõunaosas paiknevad Kõue, Pala ja Virla asulakohad. Kihelkonna lõunapoolsemas tipus asustus märgala tõttu puudub. Kõue asulakohast lääne pool algavad madalad soised heinamaad. Taani Hindamisraamatus on Kõue küla mainitud 19 adramaa suuruse – *Koy* külas (Johansen 1933, 454). Kõue külast 3,5 km kaugusel asub Pala LCD (*Palas*) (Johansen 1933, 533). Virla (LCD *Wircol*) suuruseks oli 3 adramaad (Johansen 1933, 667).

Kivikalmed

Piirkonnast on teada 35 kivikalmet (Lisa 2. Kaart 4), millest 12 on kaitsealused. Kalmete kohta leidub väga vähe informatsiooni, mistõttu nende kohta üldistust teha on keerulisem. Enamik teateid kalmete kohta on mainitud Jaan Jungi poolt, kajastub kihelkonnakirjeldustes või on siis teada kalmest pärinevaid esemeid. Mõned leiud — Ikaspalu pronksese, Leva kõvernuga, Kenapea münt ja savinõukillud ning ehte katked Kõue II kalmistult – kajastuvad vaid leiuteadetena. Paana ja Kanavere kalme ning Pauna Kadakamägi on mainitud üksnes Jaan Jungi teadetes. Richard Kännu kihelkonnakirjelduses on mainitud Piiburi, Jõepere, Lenderma ning Aru kalmeid.

Tihedalt kivikalmeid on Kose kihelkonna põhjaosas Kiviloo külas. Väiksel maa-alal asub viis kivikalmet. Kiviloo II ja III kalmistu moodustavad ühtse terviku ning neid ei ole võimalik teineteisest eristada. Muistise passis on II ja III kivikalme dateeritud I aastatuhandesse eKr, seevastu I ja IV kalme II aastatuhande esimesse poolde. Võimalik, et tarandkalmega on tegemist ka Leistu Surnumäe puhul, seda arvas 1984. aasta proovišurfide tulemusena pidas Lõugas. Mati Mandel väidab, et vaatluse põhjal pole tegemist ei I aastatuhande I poole ega ka muinasaja lõpu kivikalmega (MP).

Kata kivikalmet on hiljem kasutatud maahaudkalmistuna. Vello Lõugas on kalmet kirjeldanud kui „kujult tarandkalme lähedane, suurematest raudkividest ja nende peal lasuvatest paekividest“ (Lõugas 1973). Kata kivikalme Kääbasmäe lähedalt leiti odaots, mis tõenäoliselt pärineb kalmest (AI 6441). Lõugase arvates võis Kata kalme olla tarandkalme, I aastatuhande algusest. Samas asunud maahaudkalmistu näitab, et matusepaika kasutati pikaajaliselt. Lisaks eelnevale asub Kata külas kaks mitte kaitse all olevat kivikalmet – Kata II ja III. Kata III

kivikalme on Arne Kivistik leidnud põlenud luid ja keraamikakilde, sulanud pronks- ja raudesemeid, odaotsa (Kivistik, 2001). Kata II kalme avastas Vello Lõugas, kes kirjeldas seda kui „palju väikseid raudkive, mis meenutasid lõhutud kivikalme täidist“ (Lõugas 1973).

Harmi kalme on tugevasti lõhutud, luud, ja deformeeritud esemed asetsesid pesadena madalates lohkudes (Tamla 2001, 142) – tegemist võis olla nii osalise kivikattega kalmeväljaga kui ka kangurkalmetega; leiumaterjali põhjal pärineb kalme 11.–13. sajandist (Tamla 2002, 6).

Pikaverest 1955. aastal leitud kivikalmed ning maahaudkalmistu lubavad matusepaika pidada pidada pikaajaliseks. 1951. aasta kruusa vedamisel leiti luustike juurest helmeid, kuljuseid, pandlaid, noatupp, ripats, spiraalehted, rinnakee (AM 3856 A 385). 1954. aastal leiti varem leitud lähedalt luustik, mille juures olid esemed 12.–13. sajandist (Laul 1955). Väljakaevamised tõid veel täiendavaid leide, mis kinnitasid hilisrauaaegsete kalmete olemasolu. 1958. aastal leiti panusteta kolmikmatus (Laul, 1958).

Tähelepanuväärsed on Voose Kalmumäest 1899.–1902. aastatel saadud leiud – pronksist käevõrud, pannal, pronkssõrmused, pronksripatsid, oimurõngad, keed (AI 3601: 1–21). 1910. aastatel leiti Ardu külast Madikse talust Kabelimäelt luid ja sõjariistu – mõõku ja odaotsi (Känd 1925, 27).

Saula kivikalme on Kivistik leidnud 2000. aastal pronksist hoburaudsõle, rauast lülid, noa, naastud (AM A 956). Alansi kivikalme leidis Kivistik 2000. aastal. 2006. aastal inspekteeris ta muistist koos Mati Mandeliga. Triigi kalmistu-matmispaik leiti 2013. aastal, saadi hilisrauaaja münte, keraamikat, ehete katkeid. (2013, 251). 2006. aastal võeti kaitse all Nõrava kivikalme, mis paikneb kõrge ja tasasest põllumaast ümbritsetud neemikukujulise kruusaseljandiku lõunatipus, kust välja tulid põletatud luud.

Lenderma asulakohas paikneb kivikalme, milles jookseb üle külavahetee. Lisaks luudele on 1923. aastal leitud paigast pronksist käevõru ning 1924. aastal hõbemünte (Känd 1925, 14). Jungi ja Kännu teadetest võib leida andmeid ka Vanamõisa, Kasuvere Kabelimäe, Alavere ja Uuemõisa kivikalmetest, ent hiljem neid muistiseid otsituid ei ole.

Maahaudkalmistud

Hilisrauaaja ja varauusaja vahemikku jäävaid maahaudkalmistuid on Kose kihelkonnast teada 19, millest 13 kuuluvad kaitse alla. (Lisa 2. Kaart 4)³

Silmsi ja Ardu vahel, Tartu maantee ääres, asub Surnumägi, kust 1880. aastatel olevat kruusa võtmisel leitud luustikke ja esemeid (Känd 1925, 40). 1961. aastal leiti kaevamistel 54 luustikku ning ning kesk- ja uusajale omaseid leide – vitssõlgesid, helmeid, nuge ning münte, millest varaseim oli aastast 1666 (Selirand 1961).

Rava külas paikneb maa-alune kalmistu Kääbastemägi, kust kaevu tegemisel on leitud luid (Känd 1925, 41). Suur osa matmispaigast asub kõrgemal künkal vana vallamaja ümber. Kohalikud inimesed pidasid mäge katkuaegseks matmispaigaks (Otsa 1931). 2013. aasta järelevalvel arheoloogilist kultuurikihti ei leitud (Vedru 2013, 5). Muistisepassis on Kääbastemäe dateeringuks märgitud II aastatuhande I pool.

Vilama kalmistu Suurmägi asub loode–kagu-suunalisel seljandikul. Kalmistu sai teatavaks 1930ndatel aastatel kruusavõtmise käigus.

Karla maa-alune kalmistu on 30 m pikkune loode–kagu suunaline ning 10 m laiune kungas, kust 1974. aastal avastati inimluid. Silmsi külas Risumägi kujutab endast liivakühmu, mis tõuseb esile ümberringi olevast metsaga kaetud rabast. 1966. aastal leiti sealt kraavi kaevamisel kolme täiskasvanu ning ühe lapse panustet luustikud., tõenäoliselt 16.–17. sajandist (Kustin 1966).

Pala külast on teada kalmistu Kabelimägi, –mis muistise passi põhjal on dateeritud II aastatuhande I poolde.

Virla küla Kabelimägi Kõue–Virla tee idaküljel jääb muistise passi dateeringu põhjal samuti II aastatuhande I poolde. Voose Kabelimägi asub kõrgemal künkal, mille keskel kasvavad mõned männid (Kadakas 2008). Varasemalt on sealt leitud luid (Känd 1925, 38).

Rasivere maahaudkalmistu paikneb suuremal põllul, kalmistul puuduvad selgelt eristatavad tunnused (Rudi 2014). 1997. aasta leirel korjati alalt keraamikakilde (AM 32696 A 792).

Paunküla Surnumägi asub põllul paikneval kõrgendikul, mis on ida suunalt hästi jälgitav ja eristub maapinna tasandist (Rudi 2014). Jungi kohaselt olevat sinna maetud katkuajal inimesi

³ Kose kihelkonnas asub ka kiviaegne Ardu maahaudkalmistu, mida käesolevas töös uurimise alla ei võeta

(1910, 71). Aastatel 1919–1929 on Surnumäelt kogutud mitmeid leide – münte, hoburaudsõlgi, käevõrusid, keti, ripatsite ja keraamika katkeid (AM 13749/ A 299).

Arava maahaudkalmistu Kabelimägi asub lagedal põllul. 1922. aasta kruusa kaevamisel leiti sealt spiraalsõrmus, helmed, pronksist kuljus ja riidetükk (AI 2573). Muistise passis on märges, et kuigi muistis on kaitse all kiviakmenas, on kalme suure tõenäosusega siiski maahaudkalmistu.

Kose-Uuemõisast on teada kalmistu Kihunõmm, mida on peetud vanaks sõjamatussekohaks (Känd 1925, 36). Samuti on Jungi teatel paigast leitud sõjariistu (1910, 73). Kanaveres asub põlluks tehtud Pruunamägi või ka Rahukojamägi. Oru külas paikneb Oru vana mõisahoonde juures kalmistu Kalmemännik, kust on leitud luid ja vanu esemeid ning mis võib olla vana kalme (Känd 1925, 38). Oru mõisast 1 km kaugusel asub teinegi maahaudkalmistu – Käsperemägi, vana Kämbla küla tuumikus (Känd 1925, 33).

Kanaveres, Põua talu krundilt on arheoloogiateateid kahest maahaudkalmistust – Põua Kalmumäest ning Põua Rahukojamäest, mille puhul on tegemist sama kalmistuga. Mõlemad kalmed on dateeritavad keskaega ja varauusaega.

Kõige põhjalikumalt on piirkonnas kaevatud Kose kirikut ja kirikaeda. Kosele rajati kirik ilmselt 13. sajandi I poolel (Johansen 1933, 204). Esimene kivist kirik ehitati hiljemalt 1370. aasta paiku (Raam 1997, 28). Kuna Kose on kihelkonnakeskus, siis on mõistetav, et matusetihedus kirikaia on suur. Kose kirikaia teeb unikaalseks asjaolu, et sealt on leitud Gotlandil vermitud penn aastatest 1140–1210; teistest kirikaedadest ei ole seni muinasaegseid mündileide saadud (Kadakas jt 2013, 128–129). Kirikaeda matmine algas tõenäoliselt 13. sajandi I poolel kiriku ehitamisega samaaegselt (Kadakas *et al* 2013, 130).

Linnamäed ja pelgupaigad

Kihelkonnas leidub kaks mäge – Ravilas ja Voosel, mida on peetud linnamägedeks, ent hilisemate uurimiste käigus on see ümber lükatud. Voose linnamäge on kohalik rahvas alati linnamäeks pidanud (MP). 2005. aastal tehtud inspeksiooni käigus ei leidunud mäel jälgi inimtegevusest ega kaitserajatistest (Lang 2012, 211). Ka Ravila mäel puuduvad kultuurikiht ning kaitserajatised (samal 2012).

Pärimus tunneb mitmeid pelgupaikasid. Kaski-Võhma pelgupaik asub Kose kihelkonna lõunaosas – Pususoos (Otsa 1931, 1). Teise teate kohaselt oli pelgupaik Kiviloos, mille ümber asus „mitu soosaart: Taravõhmas, Sütevõhmas, Täkuvõhmas, Sikuvõhmas“ (Jung 1910, 74–

75). Lisaks olevat pelgupaigad paiknenud Suure-Särge ja Järlepa külade vahel (Talioja 2009, 52).

Looduslikud pühapaigad

Pühapaigad on läbi aegade inimeste jaoks olnud olulised kohad. Põhja-Eestis on pühapaiga nimetusteks sageli hiis. Hiiepaigad võivad asuda küngastikel, tasasel maa-alal, kuid ka eraldatud aladel – soosaartel (Jonuks 2007, 14). Kose kihelkonnast on teada kokku 17 looduslikku pühapaika, kusjuures mitut üksikobjekti hõlmavad maa-alalised pühapaigad on loetud üheks ühikuks. Kihelkonna hiiepaikadest suurim on kaitse all olev Kämbla küla Hiieheinamaa. Seal on hiie-allikas ning püha lepik, kuhu ohvriannina on viidud nii õlut, liha, vilja kui leiba (Koski 1967, 62). Paiga lähedal asus suur Hiie-Tõnni ohvrikivi, Hiieineitsi rüpekivi ning Hiievälja talu. Ohvrikivi ja Hiieineitsi rüpekivi tänapäeval alles ei ole. 2016. aastal inspekteeris Mauri Kiudsoo hiie-allikat, millest ilmselt oli metallidetektoriga otsitud münte ning allikast pinnast välja tõstetud (Kiudsoo 2006).

Üks hiitest asub Kurena külas, võrdlemisi tasasel rohumaal. 1974. aastal tõdeb Jüri Sepper, et hiiealune on võetud karjakopli alla ning muistise eest ei hoolitseta (Sepper 1974). Kaitsealune hiiekoht asub ka Väike-Särge külas, maastikul selgelt eristuv kõrgeendikul (Kadakas 2009). Tuhalas on hiiekohta rajatud laulukoda, mistõttu on paika nimetatud Laulukoja asemeks (Talioja 2009, 38). Kõuel asub ohverduspaik Hiiepaju-auk (Koski 1967, 62).

Paunkülas Hiiemäe lähedal paiknes Hiieallikas, millel arvati olevat tervendav mõju (Koski 1967, 61). Leistu Hiiemägi on keset niitu kungas, mille lael asub altari moodi kivist ehitis (Koski 1967, 61). Aela külast 2 km loodest võib soosaarelt leida Hiie taguse toponüümiga paiga (Koski 1967, 62). Saula külas on Hiie aas, 1 km külast Pirita jõe poole (Koski 1967, 62). Oletatav pühapaik asub Vilama külas kõrgeendikul, mis kannab Karusoo nime (Känd 1925, 55). Nõrava külast on teada hiiepaik, kust on leitud sõrmuseid, ripatseid ning münte 18.–19. sajandist (AI 6162: 1-23).

Ardu külas asus Hiieveski talu, mille juures rahvas ohverdama ja palvetama käis (Jung 1910, 76). Talu lähedal olevat asunud allikad – Rahakasti, Elu- ja Raudkivi allikad (Känd 1925, 64) ning veski (Koski 1967, 62). Talu põllul olnud hiiepaik Reinumägi oli kunagi kauplemispaigaks (samal, 62). Tänapäeval asuvad seal Hiieveski paisjärv, Hiieveski oja ning Hiie talu.

Pühapaikadest peab omaette ära märkima ohvripuid, mille juurde viidi ohvriande. Kata külas asuv kaitsealune ohvrikadakas asub ümbruskonna kõrgeimal kohal. Lisaks eelpool mainitud

Kämbla ohvriallika juures kasvanud hiiepuule on kihelkonnast teada vana mänd Vilama Karusemäelt (Jung 1910, 77).

Olulisteks pühapaikadeks on peetud veekogusid – eeskätt allikaid. Enamikel allikatel arvati olevat ravi võime. Tänapäeval on tuntud vaatamisväärsuseks Saula Siniallikad. Vanasti usuti neil olevat raviomadused – eriti silmahaiguste ravimisel (Joonuks 1988, 657). Jungi teate kohaselt käidi Siniallikatest vett võtmas ka kaugelt (1910, 77–78). Pirita jõe lõunakaldal, Raveliku külas asub kaitsealune Silmaallikas, mida peeti eriti nahahaiguste ravimisel oluliseks (Känd 1925, 77).

Jungi teate kohaselt asub ohvriallikas Alavere mõisa heinamaal ja Saarnakõrvel (1910, 77, 78). Saarnakõrve allikat kasutati veel 1924. aastal ravimiseks (Känd 1925, 67). Lisaks on teateid ohvriallikast Tammiku külas. Voose ohvriallikas on kaitse all.

Kihelkonna ainus säilinud ja kaitsealune ohvrikivi on teada Lükatilt ja on tuntud Arstikivi nime all.

Aarde- ja peitleiud

Kogu Eestist avastatud 11. sajandi teise poole – 12. sajandi alguse aarete tihedaim leiuala jääb Harmi–Kõue asustusüksuse piiridesse (Kiudsoo 2016, 179). Aastatel 2013–2016 on sealt leitud seitse aardeleidu 11. sajandi müntide ja hõbehetega (Kiudsoo 2016, 179). Aarete mündimaterjali (952 eksemplari), ehteid ja toorhõbedat arvesse võttes, olid Eesti ehtesepad tegevad alates 11. sajandi algusest (Kiudsoo 2016, 179). Ehkki Kõue hõbeaarded on leitud eri aegadel, on Mauri Kiudsoo hinnangul jäänud nad maapõue 1100. aasta paiku toimunud sõja- või röövretke tagajärjel (Kiudsoo 2016, 186). 2013. aastal leiti Põhjasõja-aegne aarde ka Nutu külast (Vedru 2014).

1982. aastal avastati 12. sajandi teise veeradi hõbeaare Kose alevikust. Savinõu hõbemüntide, ehete ja plekitükkidega tuli päevavalgele Kose kiriku vastast elumaja hoovist (Lõugas 1982; Leimus 1986).

Paunkülast on teada kolm aarde- ja peitleidu. Esimese neist avastas Paunküla mõisnik Johan von Rennenkampf (AM 13749 A 73). See leiti 19. sajandi lõpus Paunküla mõisa põllult magasiaida vundamendi kaevamisel (Känd 1925, 74). Leid sisaldas ühe punutud kaare ja plaatotstega kaelavõru ja 2 laia õhukest käevõru (Tõnisson 1962, 192). Teine (Tõnisson 1962, 19; Kiudsoo 2016, 179) ja kolmas (Creutz jt 1993, 8) Paunküla aare on viikingiaegsed.

Juhu- ja detektorileiud

Kihelkonna piires on läbi aegade saadud mitmeid juhuleide. Juhuleiu näol on tegemist üksiku eseme või keraamikakilluga. Kui leide on rohkem kui üks, on tegemist leiukohaga. Enamik detektorileidudest liigitub juhuleidude alla, ent muudest juhuleidudest eristab detektorileide otsimise ja leidmise viis – esemed on leitud metallidetektoriga. Käesolevas uurimistöös kasutatud detektorileidude andmed on saadud Muinsuskaitseametist ning pärinevad aastatest 2013–2016.

Mõne juhuleiu saab seostada lähedal asuva muistisega. Näiteks Kata külast 30 meetrit kivist kaldest lõuna pool leitud odaots pärineb kahtlemata Kääbastemäe kivist kaldest, mida kinnitavad painutamislõuad odaotsal (Kivistik 2000). Paunkülast, Raki mäelt leitud odaots (AI 6792) on arvatavasti seotud Oskar Raudmetsa poolt 1984. aastal avastatud asulakohaga.

Veel on täpsemalt dateerimata Odaotsi leitud Kiviloo külast (AI 2643: 71), Alavere külast (AM 13749 / A 72: 1), Suure-Särge (AM 30030 / A 614) ja Väike-Särge (AM A 949) küladest.

Hoburaudsõlgi, tõenäoliselt hilisrauaaegseid, on juhuleiuna leitud Kiviloost (AI 6522) ja Ojasoost (AM 21158 A 553: 1). Mitmetest leiukohtadest on teatanud Arne Kivistik. 1994. aastal teatab ta Habajast, Silmsist ja 2001. aastal Katast saadud leidude kohta. Ardust on leitud 1991. aastal hoburaudsõlg, oda, savipiibu katkendid (AI 5980: 1–3). 1943. aastal on Kose asula lähedal on talupidaja käes olnud üksikud potikillud, mis arvatavasti pärinevad 13. sajandist (Paas 1943). Kose kirikust juhuleiuna saadud savinõukilde (AI 6611) võib seostada tiheda inimtegevusega kiriku ümbruses.

Detektorileidude põhjal ilmneb mitmeid uusi varem teadmata kalmeid. Viikingi- ja hilisrauaaegsele matusepaigale viitab Kantkülast leitud Kõue II kalme. Selle kalme avastasid detektoristid 2014. aastal, leiumaterjali hulgas oli põlenud luid ja pronksesemeid.⁴ Esemete deformeerumine viitab põletusmatustele – vanimaks esemeks on tümikutstega käevõru katke 10.–11. sajandist, teised esemed dateeriti 11.–12. sajandisse (Tasuja 2014). Põletusmatustega kalme võis asuda ka Tuhala külas, millele viitavad sulamisjälgedega lehteroststega hoburaudsõlg, ristpeaga ehtenõeladja käevõru katkend 10.–13. sajandist (Posti 2015). Aasta hiljem leiti samalt alalt mündid, ripats, vööosa, hoburaudsõlg, kuljus ja vitssõlg (Tasuja 2016).

⁴ Hilisrauaajast küll varasem detektorileid on Vilama külast: pronksist käevõru fragment on dateeritud rahvasterännuaja lõpu ja viikingiaja alguse vahemikku (Tamla 2015). Kuna ese on deformeerunud, siis on see suure tõenäosusega põletusmatuste hauapanus. Et Vilama külast ei ole teada kalmet (Tamla 2015), viitab leid uue muistise avastamisele.

Võimalikule hilisrauaaja kalmekohale viitavad Sae külast leitud kaks käevõrukatket, deformeerunud käevõru, ristripatsi katke, rihmakand ja kolmnurkse peaga ristnõela katked. Ülle Tamla on dateerinud käevõrukatked 10.–13. sajandisse, ristripatsi katke 12.–13. sajandisse ja rihmakanna 11.–13. sajandisse (Tamla 2015). Viikingiaega või hilisrauaaega on dateeritav Saula külast leitud ristpeaga ehtenõel ja kaksikristpeaga ehtenõel Oru küla kaitsealuse lohukivi (MK reg nr 18033) juurest on leitud 11. sajandi ripats ja käevõru (Tasuja 2016). Leiukohast 300 meetri kaugusel asub kaitsealune Kämbla I küla asulakoht ning 400 meetri kaugusel Kämbla II asulakoht.

Nooremasse rauaega jääb Kata külast saadud hoburaudsõlg, mis on leitud 200 meetri kauguselt Võivere asulakohast (Tasuja 2016).

2015. aastal leiti Paunküla kaitsealusest asulakohast 200 meetrit edelast pronkskang. Samal aastal leiti kuljus, pronkspandla katke, helmes ja pronkskangid Vooselt, 200 meetrit kaitsealusest kalmistust loodes (Kiudsoo 2015). Leiud pärinevad muinasaja lõpust ja keskaja algusest. Leidude põhjal on Voose muinas- ja keskaegne asulakoht laiem kui kaitsealune ala.

Hilisrauaaegne (12.–13. sajand) spiraalsõrmus on leitud Sääskülast. Nutu külast on detektoristid avastanud tinasulamist rõngasristi katke ning vasest noa käepidemetupe. Kõue külast on hilisrauaaegse juhuleiuna saadud ühendharuline kaksikristpeanõel (Tasuja 2014). Detektoriga on aastatel 2013–2016 saadud ka kõik seitse Kõue aarde- ja peitleidu.

Hilisrauaaegne talukoht on leitud Harmi külast Kaustajõe oja läänekaldalt, kus leidudena saadi keraamikat, ristikujulise ehtepeanõela katke, pronksist ehteripats, kuuenõop, võõnaast ja mündid.

Keskaja lõppu – uusaja algusesse on dateeritavad kaks detektori leiukohta Nõravas. Esimesest leiti kaks pitsatsõrmust, hoburaudsõlg, tuleraud, noa käepide ja mündid. Kaitsealuseid muistiseid piirkonnas ei leidu (Tasuja 2016). Teisest leiukohast leiti kuljused ja mündid. Ehkki kalme kaitsetsoon jääb leiukohast 300 meetri kaugusele, ei saa seda muistisega seostada (Tasuja 2016).

Uusaegsed leiuteateid on Saula külast (ERM A 453: 21–25), Karla külast on leitud rinnanõel ja keekandja (AI 2643: 127–128), Kuivajõelt kirves, vikat ja raudora (AI 3451: 1–3).

Põhjasõjaaegne aare on Nutu külast (Vedru 2014).

3. Muistised ja rootsiaegsed kaardid

Käesolevas peatükis on vaadeldud, millised külad paiknevad rootsiaegsetel kaartidel ning kas külade lähedal teada olevad muistised ka neil kajastuvad. Lisaks saab kaartide põhjal analüüsida muististe seost tollase maakasutusega. Maakasutuse analüüsimise puhul on oluline georefereerimise täpsus.

Tammiku, Suure-Särge ja Väike-Särge külad (EAA.1.2.C-IV-77)

Kaardil „*Tammick Hof*“ on märgitud Tammiku mõisa valdused, mille alla kuuluvad Suure-Särge, Väike-Särge ja Võivere külad. Suurim on muististe kontsentratsioon Tammiku mõisa tuumikust 1,8 km kagus asuvas Kata küla territooriumil. Kuigi Kata küla ei ole märgitud Tammiku mõisa kaardile, võib oletada, et maamõõtja on kujutanud mõisa valduste piiri kõrval märgitud sõõrina Kata kalmete kogumit (Lisa 2. Kaart 5), mistõttu on paik oluline. Ehkki rootsiaegsel kaardil Kata küla märgitud ei ole, ei tähenda see, et küla ei oleks eksisteerinud 1680. aastatel. Asulakoht georefereerimise põhjal Rootsi kaardile ei jää. Ilmselt jääb Kata küla mõne teise mõisa maale – ehkki Kämbla küla kaardilt Kata küla samuti ei leia. Küla on märgitud ka Taani hindamisraamatus. Vanim leiumaterjal Kata asulakohast on viikingiaegne, kuid leidub ka hilisrauaaegset ja keskaegset.

Väike-Särge, Suure-Särge ja Võivere külade ümbrusest ei ole teateid matusepaikadest. Kui Suure- ja Väike-Särges on leiumaterjali põhjal asustus teada hilisrauaajast, siis Võivere asulakoha leiud on dateeritud keskaega. Vaatamata sellele on küla Taani hindamisraamatus mainitud. Käesoleva uurimistöö autoril ei õnnestunud rootsiaegselt kaardilt sealsest piirkonnast kalmeid leida. Küll paikneb andmebaasi põhjal Väike-Särge külast 400 m lõuna poole kaitsealune hiiekoht, mida rootsiaegsel kaardil märgitud ei ole (Lisa 2. Kaart 6). Hiiekoht asub põllul, kõrgemal künkal. Tõenäoliselt on hiiekoht rajatud hiljem kui 17. sajandi II poolel.

Pikva (EAA.1.2.C-IV-288)

Kaart kujutab endast Harju- ja Järvamaa piirkondade Raasiku ja Lehtse mõisa piirivaidlusi Pikva küla maade osas. Kose kihelkonna küladest on rootsiaegsel kaardil märgitud hilisrauaaegne Pikva (Lisa 2. Kaart 7). Lähim teadaolev kalme asub Pikvast 3 km kaugusel Arava külas. Ehkki arheoloogilise materjali põhjal küla lähedalt kalmeid ning maahaudkalmistuid ei ole teada, on huvipakkuv, et rootsiaegsel kaardil on maamõõtja oja- ja veskinimed märkinud eesti keeles (lähemalt peatükis 3.3).

Kämbla (EAA.1.2.C-IV-62)

„*Kemmel By i Kosch Sochn*“ kaardil on märgitud Kämbla küla, mis asub tänapäeva Oru küla territooriumil. Küla tuumiku juures paikneb „hiieväli“ - *hienfält*-, (Lisa 2. Kaart 8) mille puhul on tegemist ilmselt kaitse all olevate ohverdamiskoha Hiiepaiga (18041) ja Hiieallikaga (18042). Võimalik, et *Hienfält* tähistab rootsiaegsel kaardil talu nime, sest tänapäeval kannab sealne talu Hiievälja nime (Lisa 2. Kaart 9). Hiievälja talu ümbruses asub mitmeid kaitsealuseid lohukive, millest nii mõnigi võib olla märgitud musta täpiga ka rootsiaegsele kaardile. Mainitud piirkonnast teada olevaid matusepaikasid rootsi kaardil eristuvate muististena leida ei õnnestunud. Kännu teate kohaselt asub hävinud Kämbla küla asemel Käsperemägi (Känd 1925), mille asukoht on teada vaid talumaade täpsusega, sest põhikaardil selle nimega toponüümi ei leidu. Ehkki andmebaasi põhjal asub Kämbla IV asulakohast 900 meetrit kagus kaitsealune maahaudkalmistu Oru Kalmemännik (18016), ei ole rootsiaegsel kaardil matusepaika fikseeritud. Georefereerimisel jääb muistis teeraja äärde põlluveerele, harimata maale. Võimalik, et kalmistu ei olnud siis enam kasutusel.

Lisaks on Kämbla küla kaardile märgitud ka Nõrava küla (Lisa 2. Kaart 10), ent küla nime eraldi kaardil välja ei ole toodud. Nõrava asulakoht asub Tammiku mõisa kaardi ja Aruvalla ning Kose-Uuemõisa kaardi piiril. Küla juures on teada kaitsealune kivikalme (27569) ning Kännul leidub teade kalmest Kanavere ja Nõrava külade vahel.⁵

Aruvalla–Uuemõisa (EAA.1.2.C-IV-66)

„*Karta över Arrowall Hoff och Nyenhof*“ annab tervikliku pildi Kanavere, Saula, Kirimäe, Leva, Uuemõisa, Kolu, Karla ja Kurena asustusüksustest. Rootsiaegsele kaardile ei ole märgitud ühtegi piirkonnast teada olevat matusepaika. Kanavere küla lääneosas on andmeid kaitsealusest kivikalmest (27569) ja talu täpsusega kalmest. Kivikalmed võivad rootsiaegsel kaardil märgitud olla ringikujuliste sõõridena (Lisa 1. Kaart 11). Saula külast 300 meetrit lääne pool asuv kivikalme (Lisa 1. Kaart 12) ning Kirimäe asulakoha tuumikust teisel pool jõge asuv kaitsealune maahaudkalmistu samuti rootsi kaartidel ei kajastu: esimese asukoht seostub põllumaa veerega, teise omateeristiga jõeületuskoha juures (Lisa 1. Kaart 13). Leva külast on arheoloogiateateid kolmest kivikalmest, mida rootsiaegsel kaardilt leida ei õnnestunud. Siiski torkab rootsiaegsel kaardil silma põldudel kolm kõrgemat kuhjatist, mis on nähtavad ka

⁵ Kehtiva haldusjaotuse kohaselt asuvad kaitsealune kivikalme ja arvatav kalme hoopiski Kanavere küla piires.

tänapäevasel ortofotol (Lisa 2. Kaart 14). Paik vajaks maastikul kontrollimist. Uuemõisa, Kolu ja Karla külade ümbrusest muistiseid teada ei ole.

Kose-Palvere piirkond (EAA.1.2.C-IV-64)

Kaart „*Karta över pastorat Kosch och gods Meks och Pallfer*“ pakub kõige enam informatsiooni: siin leidub ülevaade Kose, Voose, Lenderma, Vilama, Leistu, Kasuvere, Viskla, Palvere, Ravila, Vardja ja Lenderma küladest.

Kose kihelkonnakeskusena on märgitud kirik koos kirikumõisaga (Lisa 2. Kaart 15). Tähelepanuväärne, et maamõõtja on märkinud kaardile asustustuumikust põhja pool Voose „libalinnamäe“ ülesharimata künkana (Lisa 2. Kaart 16). Voose külas asuvad Voose Kalmumägi ja Voose Kabelimägi, mida rootsiaegsele kaardile märgitud ei ole. Lenderma külas asub *Lender maggi*, kus Richard Kännu teate kohaselt asub kalme „kivikangur“ (Känd 1925, 16). Ajaloolises Lenderma külas asub kaitsealune kivikalme Lenderma Kabelimägi (18044) ja on võimalik, et georefereerimisest tuleneva vea tõttu võib kalme asuda *Lender maggi* nime kandvas paigas (Lisa 2. Kaart 17). Vilama külast on rootsiaegsele kaardile märgitud *Willa maggi*, mille juures teadaolevalt kalmet ei asu. Vilama külas paikneb kaitsealune maahaudkalmistu, mida rootsiaegsel kaardil jällegi fikseeritud ei ole. Detektorileidude põhjal on teada veel ühest kalmekohast, mida samuti kaardile märgitud ei ole. Rootsi kaardile märgitud *Willa maggi* lähedal asub arvatav Karusoo pühapaik, mida on kirjeldanud Richard Känd, ja mis kujutab endast kõrgemat küngast keset põldu (Lisa 2. Kaart 18). Rootsiaegsele kaardile ei ole märgitud ka kaitsealuseid kivikalmeid – Leistu Surnumägi (18556) ja Kasuvere Kabelimägi (18555), mis kaardi järgi jäävad maakasutusest välja. Viskla, Palvere, Ravila ja Vardja küladest muistiseid teada ei ole.

Ilmneb, et rootsiaegsetel kaartidel asuvad muistised maakasutusest väljas – peamiselt põllumassiivide kõrval või ülesharimata maadel. Kaartidega kaetud piirkonnast on teada muististest 4 külakalmistut ja 9 kivikalmet. Rootsiaegsel kaardil kajastub vaid 5 kivikalmet ja 4 külakalmistut. Kivikalmetest ei kajastu rootsiaegsel kaardil Leistu, Kasuvere, Saula ja Nõrava kivikalmed. Lenderma Kabelimägi ning Saula kivikalme asuvad põllumassiivi kõrval. Leistu Surnumägi asub talu kõrval sissesõidu juures ning rootsiaegsel kaardil on maakasutusest väljas. Nõrava kivikalmet on ebatäpse kaardi tõttu lokaliseerida keerulisem. Seevastu Kasuvere kaitsealune kivikalme asub vana kaardi järgi talu lähedal metsas. Maahaudkalmistud asuvad georefereeritud kaartide põhjal ülesharimata maadel – Kirimäe kalmistu paikneb teisel pool Kuivajõe põllumassivi serval. Voose kalme – tõenäoliselt kivikalme, mille juurde on tekkinud

maahaudkalmistu, näivad olevat maakasutusest väljas, asudes samuti põllumassiivi kõrval. Vilama kalmistu asub georefereeritud kaardi põhjal soo servas. Et paik asub tegelikult kõrgendikul, on ilmselt tegemist georefeerimisveaga. Oru Kalmemänniku paiknemist georefereeritud kaardil on keeruline analüüsida kaardi halva kvaliteedi tõttu.

Külakalmistute puudumise põhjuseks rootsi kaartidel võib olla asjaolu, et sinna matmine oli 17. sajandil või juba varem lõppenud. Tõenäoliselt on kivikalmeid ja külakalmistuid ka pärast matmise lõppu meeles peetud – kuidas muidu seletada, miks osa võimalikest kivikalmetest rootsiaegsele kaardile märgitud on. Samas võis tegemist olla ka põllumaaks ebasobiva kivise alaga.

Põhja-Eestis võis kalmistu asuda ka tasasel maal. Kaardil kujutatutest võis üheks selliseks matusepaigaks olla Kirimäe külast teisel pool Kuivajõe paiknenud maahaudkalmistu (Lisa 2. Kaart 13). Kämbla küla tuumikust ligikaudu 900 meetrit kagu pool paikneb külasüdamest eemal metsasel künkal kaitsealune Oru Kalmemännik, mis vastab eeltoodud kriteeriumitele. Kolmas külakalmistu on Vilama Suurmägi, mis asub ligikaudu 900 meetrit asulakoha tuumikust loodes teederistmikul. Vilama kalmistu puhul on tegemist metsasaarekesega, mis vastab keskaegse külakalme kriteeriumitele. Ortofoto põhjal asub tasasel alal, põllumassiivi servas Voose Kabelimägi.

Kokku on georefereerimise tulemusena rootsiaegsetele kaartidele ülekantavad 22 arheoloogilist asulakohta, 9 kivikalmet, 5 maahaudkalmistut ning üks pärimuses linnamäeks peetud paik, mille täpsusastmeks on arheoloogilise ja pärimusliku kohainfo infosüsteemis märgitud „täpne“ (Lisa 2. Kaart 19).

Georefereerimisel õnnestus suurem osa rootsiaegseid külatuumikuid paigutada tänapäevaste külade raamidesse. Ebatäpseks jäi Kanavere küla, mille rootsiaegne asustuspilt on tänapäevasega võrreldes erinev, mistõttu sarnaseid punkte kaardilt leida oli märksa keerulisem. Georefereerimise tulemused ei pruugi olla täpsed ka Väike-Särge ja Suure-Särge ning Võivere küla puhul.

4. Muistised ja asustus

4.1. Eriliigiliste muististe paiknemisseosed

Eriliigiliste muististe paiknemisseoste peatükis on vaadeldud muististe omavahelist paiknemist – kui kaugel asuvad asulakohad kivi kalmetest, küla kalmistutest ja pühapaikadest. Vaadeldakse ka seda, kas leidub asulakohti, mille juures ei ole kalmeid ning milline võib olla kalmete seos pühapaikadega.

Kihelkonna põhjaosas paiknevad kalmed asulakohtade lähedal. Pikavere kivi kalme ja maahaudkalmistu asuvad 400 m külasüdamikust kagus, Aravas on asulakoht 200 m, Rasiveres 500 m kaugusel maahaudkalmistust.

Kihelkonna lääneosast, Tuhala asulakoha lähedalt, on detektorileidude põhjal teada kalme asula tuumikust ligikaudu 350 m ida pool. Saula küla kivi kalme jääb ajaloolisest asustustuumikust 320 m kaugusele (Lisa 2. Kaart 12). Kata asulakoht asub Kata kivi kalmete väljast 400–550 m kaugusel.

Vaadeldes uurimispiirkonna idapoolset osa ilmneb, et mõne kivi kalme juurde on tõenäoliselt maetud ka hilisemal ajal – kuigi Voose Kabelimägi on võetud kaitse alla maahaudkalmistuna, on sama paiga kohta kaks kivi kalmele viitavat arheoloogiateadet. Voose asulakoha tuumik paikneb kivi kalme 600 m kaugusel (Lisa 2. Kaart 20). Voose kaitsealusest kalme 200 m loodes on leitud esemeid, mis pärinevad muinasaja lõpust ja keskajast, mis osutab sellele, et asulakoht asub palju suuremal territooriumil, ilmselt mitmes eri laiguna (Mandel 2015). Ehkki käesoleva uurimistöo autori algse oletuse kohaselt võis Vilama küla Karusoo mägi viidata kalme olemasolule, –paikneb põletusmatustega kalme arvatavast pühapaigast hoopiski 500 m edelas (Lisa 2. Kaart 18). Kalme paikneb asulakohast 385 m ning maahaudkalmistust 300 m kaugusel. Kuigi Leistus, Nõraval ja Lendermal muinasaegset asula kihti teada ei ole, viitab kivi kalme olemasolu muinasaegsele asustusele.

Kose kihelkonna lõunaosas on teada kaks detektorileidude põhjal kindlaks tehtud põletusmatustega kalmet. Üks neist asub Kõue külas, asulakoha tuumikust ligikaudu 600 m kirde pool. Teine, Paunküla kalme, asub Paunküla II asulakohast 200 m kirdes. 2015. aastal saadi Paunküla külast leiud, mis viitavad põletusmatustega kalmele (Tamla 2015). Sellesti kivi alme 500 m loodes, Pirita jõe ääres, asub maahaudkalmistu (Lisa 2. Kaart 21). Harmi kalme asub Vana-Harmi ja Uue-Harmi vahel, 200 meetrit Vana-Harmi asulakohast, oletatavast

muinasaegsest üksiktalust edelas. Silmsi asulakoha tuumik paikneb 1,3 kmi kaugusel maahaudkalmistust. Ravas on maahaudkalmistu külatuumikust 400 m ida pool, Virilas 1,6 km kaugusel. Kihelkonna kaguosa kohta leiduvad ainsad andmed on Jungilt ja Kännult ega ole täpsemalt lokaliseeritavad.

Ilmneb, et kivikalmed asuvad arheoloogiliste asulakohtade lähedal – enamasti jääb vahemaa 300–350 m kaugusele. Kosel jäävad külakalmistud kaugemale kui Lõuna-Eestis (Valk 2001, 29) – eelpool mainitud Virla ja Silmsi maahaudkalmistud jäävad külatuumikust 1,3 ja 1,6 km kaugusele. Üldiselt asuvad looduslikud pühapaigad, Põhja-Eestis ka hiiekohad, sageli asulakohtade ja külasüdamike läheduses. Kuna Kose kihelkonnas ei ole pühapaikade asukohti maastikul lokaliseeritud,⁶ tugineb teadmine nende paiknemisest väheste eranditega peamiselt Jaan Jungi ja Richard Kännu andmetele ning rahvaluuleteadetele. Mõningast teavet võivad anda põhikaardil märgitud talu- ja kohanimed. Kaitsealused pühapaigad – Kämbla hiiekoht, Kurena ohvrikoht, Kata ohvrikadakas, Väike-Särge hiiekoht, Kõue Hiiepajuauk, Saula Siniallikad, Voose ohvriallikas, Lükati Arstikivi, Raveliku Sepa allikas on kaardil fikseeritud; „talud“ täpsusega lokaliseeritud pühapaiku on teada neli – Ardu Hiieveski Reinumägi, Paunküla Hiiemägi, Uurimäe pühapaik, Vilama Karusemägi. „Küla“ täpsusega pühapaiku on kaks – Saarnakõrve hiieallikas ja Tuhala Hiieheinamaa.

Selgub, et „täpsetest“ pühapaikadest viis – Kurena ohvripaik, Väike-Särge ohverduspaik, Kämbla hiiepaik, Kõue Hiiepajuauk ja Raveliku Sepa allikas asuvad külade lähedal – 200–700 m kaugusel rootsiagsete külade tuumikust. Seevastu Saula Siniallikad ja Voose ohvriallikas asuvad küladest eemal.

Kõue külas asub kaitsealune ohverdamiskoht Hiiepajuauk külatuumikust 500 m edelas, Ardu Hiieveski Reinumägi koosarvatavate Hiieallikatega jäävad varauusaegsest külatuumikust ligikaudu 1,6 km kaugusele. Kämbla hiiepaik koos ohvriallikast hiieallikaga on külasüdamikust 500 m kaugusel. Lükati Arstikivi asub asulakohast 200 meetrit läänes. Arstikivist asuvad kivikalmed 700 m–1,6 km kaugusel.

Osa hiiekohti paiknesasustusest eemal, sest avalikud mittekristlikud toimingud külasüdame läheduses ei olnud ristiusu ajal enam võimalikud (Jonuks 2007, 20). Üheks taoliseks pühapaigaks võis olla Voose ohvriallikas, mis asub Taani hindamisraamatu aegsest külatuumikust peaaegu 1,8 km kaugusel. Samuti asuvad külast eemal raviva toimega Saula

⁶ Looduslike pühapaikade riikliku arengukava raames toimub Harjumaa, sh Kose kihelkonna pühapaikade inventeerimine 2016. ja 2017. aastal. Need andmed ei ole veel kättesaadavad.

Siniallikad *Karni* soos ning Kata ohvrikadakas. Kose kihelkonna looduslikud pühapaigad asuvad kalmetest eemal ega anna alust arvata, et looduslikud pühapaigad oleksid tekkinud varauusajal varasematele kalmekohtadele, nagu on arvatud (Jonuks *et al* 2014). Küll võib Väike-Särge küla näitel, kust pole teada muinasaegseid muistised, kuid on olemas hiiekoht, väita, et uusi looduslikke pühapaiku võetu kasutusele ka ajaloolisel ajal.

4.2 Hilisrauaaegne asustuspilt

Hilisrauaaegse asustuse kohta aitavad ülevaadet saada Taani hindamisraamat ja muistised, eeskätt asulakohad. Kose kihelkonnast on teada 36 Taani hindamisraamatus mainitud küla (Lisa 2. Kaart 1). Leidude dateerimisel sai kokku 20 asulakohta hilisrauaaegse dateeringu.

4.2.1. Mitme kultuurkihilaiguga külad

Valter Lang on tõdenud, et Taani hindamisraamatu nimede taga võib leida mitmest eraldiseisvast asustusüksusest koosnevaid ühendusi (Lang 1996, 360, 366). See, et ühe küla piires on kultuurkiht mitme üksusena, ilmneb ka Kose kihelkonnas. Paunkülas asub neli kultuurkihilaiku ning vaadates nende paiknemist maastikul võib järeldada, et Paunküla II ja III asulakohta, mis asuvad üksteisest 860 meetri kaugusel, võib vaadelda kui ühe küla erinevaid taluderühaseid (Lisa 2. Kaart 22). Paunküla I asulakoht asub Paunküla II asulakohast 1,3 km kaugusel, mistõttu ei saa seda tõenäoliselt teiste kultuurilaikudega koos käsitleda sama küla osana. Neljas asulakoht Raki mäel ei ole kindlalt maastikul lokaliseeritav väheste andmete tõttu.

Sama asustusüksuse kahe erineva kultuurilaiguga on tegemist ilmselt ka Tammiku ja Kata asulakohtade puhul, sest nende vahemaa on kõigest 600 meetrit. Kaks erinevat kultuurilaiku on ka Alaveres, sealse I ja II asulakoha näol. Ehkki kauguse põhjal võiks olla tegemist sama küla kultuurilaikudega, on Taani hindamisraamatu põhjal Alavere lähedal olnud Kaivere küla ja üks asulalaik võiks kuuluda sellele. Arheoloogiateade viitab ka kalme olemasolule Alavere külas; muistis ei ole lokaliseeritav täpsemate andmete puudumisel. Kaks eraldiseisvat kultuurkihilaiku paiknevad Alansi külas – Alansi I ja Alansi II asulakoha nime all. Kuna nende vahemaa on vaid 200 meetrit, siis viitab see samale asulakohale. Kämbla küla piirkonnast on teada kolm asulalaiku. Ehkki Kämbla III asulakohalt leitud keraamika sai dateeringuks varauusaja, on Kämbla I ja Kämbla II asulakohtade keraamikaleiud hilisrauaaegsed. Taani hindamisraamatu

külade puhul peab lähestikku paiknevaid kultuurkihilaike käsitlema ühtse asulakohana, seda eriti siis, kui LCDs ei ole mainitud naaberküla, mis ei ole täpselt lokaliseeritav ja millel oleks oma asulakoht puudu.

4.2.2. Asustus Taani hindamisraamatu ja kalmete põhjal

Taani hindamisraamatu põhjal Kose kihelkonna asustustihedust analüüsides selgub, et 13. sajandil oli see suurim kihelkonna lääne-, kirde- ja keskosas. Elanikkonna arvukusele ühes piirkonnas viitab külade lähestikku paiknemine. Kihelkonna põhja- ja lõunaosas oli asustus märksa hõredam ning külade omavaheline vahemaa märksa suurem. Kose kihelkonna kaguosast Taani hindamisraamatu aegseid külasid ei ole teada. Ka kihelkonna põhjaosas on asustus hõredam võrreldes kesk- ja lääneosaga.

Kihelkonna läänepoolne asustustihe piirkond asub Tuhala ja Pirita jõe vahelisel alal. Siin paiknevad Tuhala, Kata, Oru, Kämbla, Võivere, Kolu, Saula, Kuivajõe, Kirimäe ja Kurena külad. Kihelkonna kirdeosas asuvad Kiviloo, Pikva, Rooküla, Alavere, Kaivere, Voose, Rasivere ja Mõisaaseme külad. Kihelkonna keskosas paiknevad külad on – Kose, Ravila, Raveliku, Sõmeru, Paunküla, Vilama, Lenderma, Palvere.

Külade paiknemisel on määravaks teguriks maaviljeluseks kõlbliku maa olemasolu. Asustuspilti mõjutab see eriti kihelkonna põhjaosas, Pirita jõest põhja pool, kus hindamisraamatu põhjal asustust ei ole. Ka muististe levik viitab sellele. Kihelkonna põhjapoolseim hindamisraamatus mainitud küla, Pikavere asub kihelkonna põhjapiiril. Ka lõuna pool on asustus tükki maad hõredam kui kihelkonna kesk- ja lääneosas. Hindamisraamatu põhjal on lõunapoolsed külad Kõue, Pala, Virla, Silmsi, Harmi, Alansi ja Kirivalla

Enam kui 10- adramaa suuruseid külasid on kihelkonnas 9. Neist kõige suurem on Harmi (25 adramaad), millele järgnevad Kõue (19), (Raveliku 18), Alansi (17), Kiviloo (16), Kirivalla (15), Karla (14), Kata (12), Alavere (12). Selgub, et Harmile lähimad külad – Kirivalla, Alansi ja Kõue, on samuti suure adramaade arvuga. Seega on Harmi ümbruses olnud väga oluline asustuskeskus. Kihelkonnakeskuseks kujunes siiski Kose küla.

Leidub ka väiksema adramaade arvuga külasid – Pala (1), Vardja (1), Vilama (2), Kolu (2), Virla (3) külad. Valter Lang on Põhja-Eesti osas käinud välja oletuse *domineeriva talu süsteemist*, kus ühel talul oli teistest võimekam positsioon, mis tuleneb toodangu koondumisest

ühe talu kätte (Lang 1996, 466). Taani hindamisraamatu väikese adramaade arvuga külad võivadki olla niisugused domineeriva positsiooniga majandusüksused. Samas võib tegemist olla ka ääremaadele tekkinud üksiktaludega. Seda võib eeskätt arvata Pala ja Virla külade kohta, sest need asuvad hõreda asustusega alal kihelkonna lõunaosas. Kolu, Vardja ja Vilama puhul see aga tõenäoliselt nii ei ole, sest need väikekülad asuvad kihelkonna keskosas, kus asustus on tihedam. Seal võiks tegu olla muinasmõisatega.

Ilmneb, et Taani hindamisraamatus mainitud külade juurest on enamikes piirkondades teada muinaskalme olemolu. Arheoloogiateadete põhjal on kindlalt lokaliseeritud Kata, Lenderma, Voose, Kiviloo, Vana-Harmi, Pikavere, Kata ja Kiviloo külade juures paiknevad kivikalmed. Detektorileiud kinnitavad lisaks muinaskalmete olemasolu Tuhala, Paunküla, Kõue ja Vilama külates. Teateid kalmete kohta on ka Kurena, Alavere ja Alansi külade lähedalt, ent kindlalt neid kalmeid lokaliseeritud ei ole.

Kalmete puudumine Taani hindamisraamatu külade ümbruses lubab arvata, et neid ei ole seni leitud või on need hävitatud. Kalmete fikseerimiseks tuleks inspekteerida neid Taani hindamisraamatu külasid, kus kalmeid leitud ei ole – Pikva, Kaevere, Mõisaaseme, Sõmeru, Ravila, Raveliku, Kose, Vardja, Võivere, Kämbla, Palvere, Silmsi asulakohtade lähedust.

4.3 Keskaegne asustuspilt

Leiumaterjali põhjal said keskaegse dateeringu 18 asulakohta. Keskaegset keraamikat on leitud Leistu, Kirimäe, Viskla, Lellavere, Palvere, Voose, Kose, Pikva, Kolu, Saula, Kämbla, Kolu, Võivere, Väike-Särge, Kanavere, Karla, Suure-Särge ja Vardja küladest. Keskaegse keraamika leidudega küladest on 11 küla mainitud ka Taani hindamisraamatus.

Samas viitab asustuse järjepidevusele ja külade keskaegsele olemasolule kaude ka külade olemasolu nii hilisrauaajal kui Rootsi ajal. Enamikest rootsi kaartidel märgitud küladest – 18st, on saadud ka keskaegset keraamikat. Üksnes keskaega dateeriti keraamika põhjal Kirimäe, Leistu, Karla ja Vardja asulakohad. Kirimäe, Vardja ja Karla kajastuvad ka Taani hindamisraamatus, mistõttu on nende külade keskaegne teke ilmselt keraamikaleidude vähesusest tulenev eksitus. Leistu asulakohta Taani hindamisraamatus mainitud ei ole. Kuna selle asulakoha juures asub kaitsealune kivikalme, siis on ilmne, et ka Leistu asulakoht eksisteeris muinasajal.

Keskajal ilmusid külakalmistud, mis rajati kivikalmetest eemale, erandiks võib siin olla vaid Voose. Kose kihelkonnast on arvatavaid keskaegseid külakalmistuid teada 15, kuid rootsiaegsetel kaartidega kaetud aladelt on arvatavaid maahaudkalmistuid teada vaid neli – Vooselt, Vilamalt, Kämbla külast ja Kirimäelt. Kaardi põhjal võis olla ühine kalmistu Kolu ja Kämbla külal, Vilama ja Pikavere küladel ning Kirimäe ja Karla küladel. Voose küla asub soomassiiviga piiratult eraldiseisvana, mistõttu ei pruukinud Voose jagada külakalmistut teiste küladega.

4.4. Asustuspilt, teed ja veskid rootsiaegsetel kaartidel

Rootsi kaartide analüüsimisel selgub, et enamik 17. sajandi küladest on külatüübilt sumbkülad. Lainjad tasased maad soodustasid sumbjate külade kujunemist – veekogude lähedusse rajati peamiselt ridakülad (Troska 2004, 49). Huvipakkuv on Viskla küla, mis rootsiaegsel kaardil on sumbküla, ent tänapäeval on kunagise sumbküla kõrvale tekkinud ka ridaküla (Lisa 2. Kaart 22) Kaartide põhjal olid Võivere, Nõrava, Karla, Vilama, Voose, Kurena 17. sajandil ridakülad. Kõige paremini on ridakülana kaasajal jälgitav Voose küla, mis on säilitanud oma ajalooliserootsiaegse tuumiku (Lisa 2. Kaart 20). Üldine printsiip vastab tõele ka Kose kihelkonnas – jõgede ääres on pigem ridakülad ning sisemaal sumb- või hajakülad.

Kaartidele on märgitud kaks veskikohta. Kõige tähelepanuväärsem kaart on Raasiku mõisa ja Harjumaa piirivaidlustest Pikva küla üle, sest sellel on märgitud veski- ja ojanimed eestikeelsena. Pikva veskikoht ei ole kaardil märgitud mitte rootsikeelsena *qvarn*, vaid eestipärasena *weski*. Selle tänapäevane toponüüm on Pikaveski. Pikva veskikohast 1,2 km kagu pool asub *Jahni weski* (Lisa 2. Kaart 23). Teine veskikoht asub 2 km Voose külast kagus (Lisa 2. Kaart 24). Rootsiaegsel kaardil on äratuntav kõrts – Saula kõrts Pirita jõe ääres (Lisa 2. Kaart 25).

Rootsiaegsete kaartide põhjal ilmneb, et 17. sajandi lõpu teedel on mitmeid kattuvusi tänapäevaste teedega. 17. sajandil oli olulisemaks teeks kihelkonnakeskusesse Kosele suubuv tee. Kose–Ravila vaheline tee kattub tänapäevasega (Lisa 1 Kaart 26) . Kaasajal on Kose liiklussõlmest eemale jäänud – seda Tallinn- Tartu maantee olemasolu tõttu. Nii nagu rootsiaegsel kaardil, on ka kaasajal Saula küla tee ääres – see tee on tänapäeval Tallinn-Tartu maantee, ehkki Rootsi ajal liiguti Tallinnast Tartusse Piibe maantee kaudu. Ka Voose teedevõrk on 300 aasta jooksul püsinud muutumatuna (Lisa 2. Kaart 27). Nii Voose–Vetla kui Voose–Laane tee kattub tänapäevase teega. Teedevõrgu püsivus on tõenäoliselt tingitud piirkonna

loodusoludest – soises piirkonnas ei ole olnud otstarbekas rajada teed märgalale. Piirkonna lääneosas leiab samuti sarnasusi 17. sajandi teede ja tänapäevaste teede vahel. Vana Kurena–Karla tee asub samas kohas kui 300 aastat tagasi. Sarnasusi leiab ka Oru külast Saula külla viival teel. Georefereerimisest tulenevatest mõningatest ebatäpsusest hoolimata võib öelda, et kaasajaks väljakujunenud teedevõrgustik ei ole palju erinev 17. sajandi teedevõrgustikust.

4.5. Asustuse dünaamika

Asustuspildi dünaamikast annab ülevaate Taani hindamisraamatus märgitud külade kõrvutamine rootsiaegsetel kaartidel märgitud küladega. LCD küladest on rootsiaegsel kaardil märgitud Vardja, Oru, Kämbla, Kirimäe, Saula, Kata, Võivere, Kolu, Kurena, Karla, Kose, Ravila, Raveliku, Voose, Palvere, Lenderma, Sõmeru, Vilama, Pikva (EAA.1.2.C-IV-64, EAA.1.2.C-IV-66, EAA.1.2.C-IV-77, EAA.1.2.C-IV-288). Ehkki enamik rootsiaegsetest küladest on olemas olnud hilisrauaajal, on mõnest asulakohast – Sõmeru, Võivere, Kirimäe ja Kurena külad – vaid keskaega dateeritud või hilisemaid keraamikakilde. Siiski võib nende asulakohtade tegelik kasutusutusaeg palju laiemaks osutuda.

Rootsiaegsel kaardil leidub asulakohti ka neis külates, mida Taani hindamisraamatus mainitud ei ole, kuid mis leiumaterjali põhjal on dateeritud hilisrauaaega. Nendeks on Lellavere, Suure-Särge, Väike-Särge ja Kanavere külad. Leidub mitu võimalikku põhjust, miks Taani hindamisraamatus neid külasid mainitud ei ole. Üheks, ent vähetõenäoliseks põhjuseks võib olla hõre asustus, s.t et 13. sajandi alguses olid need asustusüksused väiksed ja neid ei peetud omaette küladeks. Samas on Kanavere külast teada kivikalme, mis viitab küla olemasolule muinasajal. Teiseks põhjuseks on keraamika dateerimise probleem – muinasaja lõpu ja keskaja piir on ähmane: ja keskaja algupoolel tekkinud külast pärit keraamika võib eksikombel olla dateeritud hilisrauaaega. Nii võib olla Lellavere puhul, kust muinasaegseid muistiseid ega kindlamalt dateeritavaid selleaegseid leide ei ole. Taani hindamisraamatus mainitud külade kajastumine Rootsi kaartidel viitab sellele, et asustus kaartidega kaetud piirkonnas oli järjepidev nii hilisrauaajal, kesk- kui ka varauusajal.

Taani hindamisraamatu andmete ja rootsiaegsete külade kõrvutamisel ilmneb, et asustus on laienenud kihelkonna keskosas. Rootsiaegsel kaardi põhjal tekkisid keskajal või varauusajal Lellavere, Pirita jõe kaldal paiknev Kose-Uuemõis ja Kanavere küla. Taani hindamisraamatus ei ole mainitud ka kihelkonna lääneosas paiknevaid Suure- ja Väike-Särge külasid, mis rootsiaegsel kaardil on juba olemas.

300 aasta jooksul on silmatorkavalt muutunud Kämbla küla piirkond. Suure-Särge ja Väike-Särge külade alad kuuluvad 1977. aasta haldusreformi tulemusena tänapäeval Oru küla koosseisu. 5-adramaa suurune Kämbla küla on kaardilt kadunud – seda põhjusel, et mõis tekkis küla tuumikusse ja tõrjus küla halvematele maadele. 1858. ja 1871. aasta vahel mõisastati Kämbla küla põllumaa juurdesaamiseks ning uued eluasemed rajati vastu Saula küla piiri (Talioja 2009, 45).

Rootsiaegselt kaartide põhjal selgub, et suurte soomassiivide ääres olnud asustus on jäänud samaks ning 300 aasta jooksul ei ole soode serval asustus laienenud. Näiteks Suure-Särgest lõunas paikneva Järlepa raba juures pole asustus laienenud. 300 aasta jooksul on olulised külakeskused samaks jäänud, mistõttu märgilisi muutusi rootsiaegse asustuspildi ja nüüdisaegse asustuse vahel ei ole toimunud.

Kokkuvõte

Käesoleva uurimistöö eesmärgiks oli anda ülevaade Kose kihelkonna asustusloost Rootsi kaartide põhjal hilisrauaajast kuni varauusajani. Selleks koondati arheoloogiline ja kartograafiline allikmaterjal geoinfosüsteemi (GIS). Analüüsi teostamiseks georefereeriti rootsiaegsed kaardid, mille tulemusena seoti rootsiaegne kaart tänapäevase kaardiga. Kose kihelkonnaalalt on teada 54 asulakohta, 35 kivist kalmet, 19 maahaudkalmistut ja 17 looduslikku pühapaika. Taani hindamisraamatus kajastub 36 küla, millest 18 on märgitud ka rootsiaegsel kaardil.

Rootsiaegsete kaartide põhjal selgus, et kalmed on rootsiaegsetel kaartidel maakasutusest väljas. Rootsiaegsel kaardil oli märgitud Kata kalme ning arvatavad Nõrava kivist kalme ja Leva küla kalmed. Looduslikest pühapaikadest on kaardile ainsana märgitud Kämbla küla Hiieväli .

Uurimistöö käigus dateeriti leiud asulakohtadest, mis on märgitud rootsiaegsetel kaartidel. Selgus, et enamik passide ja registri dateeringuid langevad kokku leidude dateerimise tulemustega. Enamik Kose kihelkonna küladest on kasutusel olnud hilisrauaajal. Rootsiaegsetel kaartidel kajastus üleüldse 23 arheoloogiliste leidudega asulakohta, millest 19 oli mainitud ka Taani hindamisraamatus. Muististe paiknemise analüüsil ilmnes, et kui kivist kalmed asuvad asulakohtade lähedal – keskmiselt 400-600 meetri kaugusel, siis maahaudkalmistud võivad asuda külatuumikust kaugemal kui 1 kilomeetri. Viis täpset pühapaika asuvad külade läheduses -200–700 meetri kaugusel. Looduslikud pühapaigad ei ole tekkinud varastele kabelikohtadele, sest asuvad kalmetest eemal.

Taani hindamisraamatu põhjal selgus, et muinasaja lõpus leidis nii suurema kui väiksema adramaade arvuga külasid. Üksiku adramaaga külad on ilmselt üksiktalud, mis domineerisid ümbruskonna teiste talude üle.

Detektorileidude põhjal seni avastamata matusepaikadeks osutusid Paunküla I, Tuhala, Vilama ning täpsustusid andmed Kõue II kalmistu kohta. Keerulisem on määrata pühapaikasid – sest muistist maastikul, nagu kalmet, ortofoto põhjal eristada ei saa. Seni ei ole muinaskalmeid avastatud Taani hindamisraamatus mainitud – Võivere, Kolu, Kämbla, Ravila, Raveliku, Sõmeru, Palvere, Pikva, Kaivere, Rooküla ja Silmsi külast.

Geoinfosüsteemi ja georefereerimise rakendamine osutusid käesoleva uurimistöö jooksul tulemuslikeks. Kuigi mõnda rootsiaegset kaarti ei olnud võimalik siduda kaasaegse kaardiga täpselt, andsid georefereeritud kaardid siiski ülevaatliku võrdlusmaterjali maakasutusest võrreldes tänapäevaga. Samuti aitasid georefereeritud kaardid tuvastada muististe võimalikku olemasolu rootsiaegsel kaardil.

Kose kihelkonna asustuspilt ei ole läbi hilisrauaaja, kesk- ja varauusaja muutunud. Hilisrauaajal oli enim asustatud piirkond kihelkonna kesk-, lääne ja kirdeosa. Kihelkonna kaguosa oli täielikult asustamata. Suured soo- ja metsamassiivid olid ka põhjuseks, miks kihelkonna mõnes osas oli asustus märksa hõredam. Viimase 300 aasta jooksul ei ole asustus soode serval laienenud. 13. sajandiga asustusega võrreldes laienes see 17. sajandil sisemaa poole – näiteks tekkisid uued külad Viskla ja Lellavere.

Kindlasti vajab Kose kihelkond ka edaspidist uurimist. Edaspidiseks uurimistööks võiks üles otsida kalmed, mida Taani hindamisraamatu külade juurest leitud ei ole. Vaadelda saab muistiseid ka „mikropiirkonna“ põhiselt.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Arhiivimaterjalid

Eesti Ajalooarhiiv:

f. 62, nim. 1,2., t. C-IV, l. 1.

f. 66, nim. 1,2., t. C-IV, l. 1.

f. 69, nim. 1.2., t. C-IV, l. 3.

f. 77, nim. 1.2., t. C-IV, l. 1.

f. 288, nim. 1.2., t. C-IV, l. 1.

EA = Eesti Ajaloomuuseum

AI PR = Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudi leiud

Eesti Kirjandusmuuseum

Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKLA):

Otsa, L. 1931 (F 199, nr 50)

Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvaluulekogu (ERA)

Käsitirjad

Tartu Ülikooli Arheoloogiaarhiivi Kose kihelkonna karbid:

Creutz, K., Engström, Y., Ligi, P., Tamla, Ü. 1993. Skattfyndsprojekt i Estland (Keila, Jüri, Jõelähtme, Kose, Anseküla, Kihelkonna ja Muhu kihelkonnad).

Ilves, K. 2009. Aruanne arheoloogilistest töödest Kiruvere järvel 2007-2008.

Karro, K. 2011. Arheoloogiamälestiste inspeksioon Anija vallas.

Kiudsoo, M. 2006. Oru ohvriallikal toimunud vandalismiaktist.

Kivistik, A. 1998. Aastail 1989–1998 leitud muistised Harju maakonnast.

Kivistik, A. 1999. Inspeksiooniaruanne Harmi asulakohast.

Kivistik, A. 2000. Juhuteade odaotsa leiust Kääbasmäe kiviakalmest 30 m lõuna poolt.

Kivistik, A. 2001. Põletusmatustele viitavad leiud Kääbasmäe ja küla vahelisel põllul

- Kriiska, A. 2001. Aruanne Ardu jaotusvõrgu rekonstrueerimistöödega seoses teostatud arheoloogilisest järelevalvest.
- Kriiska, A. 2006. Aruanne arheoloogilistest eeluuringutest Ardu külas hilisneoliitilise kalmistu kaitsevööndis.
- Kustin, A. 1966. Aruanne Risumäe inspekteerimisest 15. juuli 1966.a.
- Känd, R. 1925. Kose kihelkonna arheoloogiline kirjeldus.
- Laul, S. 1955. Aruanne Kose rajooni Pikavere k/n., end. Mallavere kl. maa-alal asuva kalme kaevamistest 22. juulist – 2. augustini 1955.
- Laul, S. 1958. Inspeksiooniaruanne (Pikavere 12. - 13. saj kalme)
- Lavi, A. 2000. Aruanne päästeotstarbelistest kaevamistest Kata-Heinasoo muistsel sooteel 1999.a.
- Lõugas, V. 1973. Väikeste lohkudega kultusekive Kata külast.
- Lõugas, V. 1973. Lenderma küla kultusekivi.
- Malve, M. Roog, R. 2013. Eeluuringud Kose kirikuaias.
- Paas, F. 1943. Kiri pronksist potikildude leiuga Kose asula lähedal. Saadetud Tartu Ülikooli Ajaloo Kabinetile 25.04.1943.
- Selirand, J. 1961. Aruanne inspeksioonist Ardusse (Surnutemägi).
- Sepper, J. 1974. Kiri ohvrikividest Kanavere ja Kirimäe külades, Kanavere lahingupaigast, Karla ja Tammiaia kivide hävitamisest, muistse hiie võtmisest Kurena külas kopli alla. Saadetud Jüri Selirannale.
- Tamla, Ü. 2002. Aruanne Harmi kaevamistest.
- Treuman, K. 2010. Aruanne arheoloogilise järelevalve teostamise kohta Harjumaal Kõue vallas Ardu külas kiviaja kalmistu ja asulakoha kaitsevööndis.
- Varul, L., Paavel, K. Aruanne arheoloogilistest eeluuringutest Harjumaal Kose vallas Oru külas asulakohtadel nr 18019 ja 18020 15.-16.10.2013.

Vedru, G. 2013. Aruanne arheoloogilisest järelevalvest maa-alustel kalmistutel „Kääbastemägi“ (reg nr 18564) ja „Surnumägi“ (reg nr 18539) Kõue vallas/ Kose kihelkonnas Harjumaal 2013. aastal.

Arheoloogia õppetool:

Kimber, K. 2016. Vaated, helid ja maastik – lohukivid Rebala muinsuskaitsealal. Taru Ülikool, magistratöö. (Käsikiri TÜ arheoloogia osakonna raamatukogus)

Konsa, M. 1999. Geograafilise infosüsteemi kasutamine arheoloogias Rõuge kihelkonna näitel. Tartu Ülikool, lõputöö. (Käsikiri TÜ arheoloogia osakonna raamatukogus)

Haav, A. 2014. Ruumiarheoloogiline vaade asustustrile: fragment Kagu-Eesti eelviikingiajast hilisrauaajani, magistratöö. (6.-13. saj). (Käsikiri TÜ arheoloogia osakonna raamatukogus)

Sild, T. 2014. Kinnismuistised Rootsi maamõõtja Axel Holmi katastriplaanidel. Tartu Ülikool, bakalaureusetöö. (Käsikiri TÜ arheoloogia osakonna raamatukogus)

Veldi, M. 2009. Keskused ja kommunikatsioon Kagu-Eestis rauaajal (vara)uusaegsete kaartide taustal. (Käsikiri TÜ arheoloogia osakonna raamatukogus)

Arhiivinduse õppetool:

Koppel, K. 2005. Maakasutuse uurimise metoodika Kasaritsa uurimisala (Rõuge kihelkond) 17.–19. sajandi külamaastike kujunemisel. Tartu Ülikool, magistratöö. (Käsikiri TÜ raamatukogus)

Muinsuskaitseameti arhiiv

Kiudsoo, M. Tamla, Ü. 2013. Kõue hõbeaarde eksperthinnang.

Kiudsoo, M. 2016. Eksperthinnang Voose külast leidude kohta.

Posti M.-L. 2015. Eksperthinnang Kose vallast saadud leidude kohta.

Tamla, Ü. 2015. Arvamus Sae ja Paunküla küladest metallidetektoriga avastatud leidude kultuuriväärtuste kohta.

Tamla, Ü. 2015. Arvamus Vilama külast metallidetektoriga avastatud leidude kohta.

Tasuja, K. 2014. Arvamus Lars Hanseni poolt Kõue külast 2014. aasta detsembris leitud esemete kohta.

Tasuja, K. 2014. Detektoristi aruanne Kõue külast leitud rinnanõela pea kohta.

Tasuja, K. 2016. Arvamus Kose, Juuru, Kadrina, Hageri vallast saadud esemete kohta.

Vedru, G. 2014. Nutu aarde eksperdihinnag.

Kirjandus

Eisen, M. J. 1920. Daani hindamise raamat. Tartu, Varrak.

Johansen 1933. Die Estlandliste des Liber Census Daniae. Kopenhagen, Reval.

Jonuks, T. 2007. Holy groves in Estonian tradition. – EJA, 11 (1), 3–33.

Jonuks, T. 2012. Hiis-sites in the parishes of Rapla and Juuru. – Estonian Journal of Archaeology. Suppl. Series, 1, 168-183

Jung, J. 1910. Muinasajateadus eestlaste maalt III. Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt. Jurjev.

Joonuks, H. 1988. Saula Siniallikad. – Eesti Loodus nr 10, 657

Jonuks, T., Veldi, M., Oras, E. 2014. Looduslikud pühapaigad –uue ja vana piiril. Vikerkaar nr. 7/8, 93–108.

Kadakas, V., Kiudsoo, M., Malve, M., Tiidu, E. 2014. Archaeological studies in the church and churchyard of Kose. – AVE 2013. Tallinn, 199–134.

Kink, H. 2011. Loodusmälestised. 22. Harjumaa–Raplamaa. Kohila karstivaldkond. Kose, Kohila. Tallinn, Teaduste Akadeemia Kirjastus.

Kiudsoo, M. 2016. Viikingiaja aarded Eestis: idateest, rauast ja hõbedast. Tallinn, Äripäev

Kivistik, A. Tamla, Ü. 2000. New archaeological sites in South Harjumaa; the settlement site, cup-mark stones and the base of a grave at Harmi. – AVE 1999. Tallinn 2000, 100–107.

- Koppel, K. 2002. Kuidas kaardid kõnelesid: 17.–19. sajandi katastriplaanide esitusmudel. - Eesti Ajalooarhiivi toimetised 9 (16). Tartu, 13–32.
- Koski, M. 1967. Itämeresuomalaisten kielten hiisi-sanue. Semanttinen tutkimus I. Turun yliopiston julkaisuja. (Sarja C. Scripta lingua fennica edita.) Turun Yliopisto, Turku.
- Laansalu, T. 2013. Kohanimede eriarengutest Kose kihelkonna asustusnimede põhjal. – Emakeele Seltsi aastaraamat, 59, 127–138.
- Laansalu, T. 2014. Kose kihelkonna põliste asunimede vanus ja päritolu. – Emakeele Seltsi aastaraamat 60, 101–126.
- Lang, V. 1996. Muistne Rävala. I, II. Muistised, kronoloogia ja maaviljelusliku asustuse kujunemine Loode-Eestis, eriti Pirita jõe alamjooksu piirkonnas – Muinasaja teadus 4. Tallinn.
- Lang, V. 1999. Kultuurmaastikku luues. Essee maastiku religioossest ja sümboliseeritud korraldusest. – EAA, 3 (1), 63–85.
- Lang, V. 2012. Settlement development and power structures in the Late Iron Age Harju district. – Keava – the Hand of the Sun. Toim. V. Lang. EJA, Supplementary Series, 1, 201–225.
- Leimus, I. 1986. Der Münzfund von Kose aus dem zweiten Viertel des 12. Jahrhunderts. Akademie der Wissenschaften der Estonian SSR. Tallinn, Eesti Raamat.
- Lõugas, V. Selirand, J. 1989. Arheoloogiga Eestimaa teedel. Tallinn, Valgus.
- Mandel, M. 1983. Kas 3000 aastat asustust? – Horisont; 3/83, 25–26.
- Mandel, M. 1990. Taani hindamisraamat Harjumaa vanimatest küladest. Tallinn.
- Must, A. 2000. Eestlaste perekonnaloo allikas. Tartu, Kleio.
- Raam, V. 1997. Eesti arhitektuur 3. Harjumaa, Raplamaa, Lääne-Virumaa, Ida-Virumaa. Tallinn, Valgus.
- Raid, T. 2005. Eesti teedevõrgu kujunemine. Tallinn, Avita.
- Raid, T. 2016. Harjumaa ristimine 1219-1220. Tallinn, Ema ja Isa.
- Rammo, R. Kangert, N. Tasuja, K. 2014. Landscape surveys and new monuments discovered in 2013. – AVE (2013), 245-247.
- Saulep, S. 2003. Paunküla, Habaja ja Ardu. Tallinn, Maalehe Raamat.

- Talioja, A. 2009. Tuhala. Tallinn, Maalehe Raamat.
- Tallgren, A. M. 1923. Arheoloogia Kabineti Muuseumi juht. – Õpetatud Eesti Selts. 1923. Tartu, Õpetatud Eesti Seltsi Kirjastus.
- Tamla, Ü. 2002. Excavations of the destroyed grave at Harmi. – AVE 2001. Tallinn, 135–139.
- Tarkiainen, Ü. 2009. Rootsi maamõõtjate tegevus Liivi- ja Eestimaal 17. sajandil. - Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat, Toim. M. Seppel. Tartu 2010, 9-30.
- Troska, G. 2004. Külaelu ja pärandkoosluste majandamine Teise maailmasõjani. Pärandkooslused. Õpik-käsiraamat. Toim. T. Kukk. Tartu 2004, 48–72.
- Tvauri, A. 2004. Eesti arheoloogiliste kollektsioonide kujunemine ja hetkeolukord. – Viljandimaa Muuseumi aastaraamat 2004,. 61– 96.
- Tõnisson, E. 1962. Eesti aardeleiud 9.–13. sajandist. Tallinn, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, 182-274.
- Valk, H. Haav, A. Aunroos, A.-L. Ervin, A. Kaasik, A. Kama, P. Kimber, A. Sander, K. Zadin, K., Kõivupuu. M. 2014. Field inventories in south-east Estonia in 2012 and 2013: archaeological monuments and sacred natural sites – AVE (2013), Tallinn, 229–244.
- Valk, H. 2001. Rural cemeteries of Southern Estonia 1225-1800 AD . Tartu, 2001
- Vedru, G. 2002. Maastik, aeg ja inimesed. – Keskus, tagamaa, ääreala. Toim. V. Lang, Muinasaja teadus, 11. Tallinn–Tartu.
- Voll, Hardo, Voll Helve. 2002. Kose, Kose-Uuemõisa, Ravila. Tallinn, Maalehe Raamat.
- Wylie, J. 2007. Landscape. London; New York, Routledge.

Internetileheküljed

- Kultuurimälestiste riiklik register – <https://register.muinas.ee/admin.php> (15.05. 2017)
- Maa-ameti Geoportaal – <http://xgis.maaamet.ee/xGIS/XGis> (15.05.2017)
- Rahvusrhiivi Kaartide infosüsteem – <http://www.ra.ee/kaardid/> (15.05. 2017)

Lühendid

AI– Ajaloo Instituut

AM – Eesti Ajaloomuuseum

AVE – Arheoloogilised Välitööd Eestis

EJA – Estonian Journal of Archaeology

KM – kilomeeter

LCD – Liber Census Daniae

MP – muististe passid

Summary

Settlement and sites of Late Iron Age, mediaeval and early modern period of Kose parish: archaeological sources and Swedish maps.

Settlement archaeology analyzes how long one area has been inhabited through the ages. The purpose of this research is to give an overview of the sites and settlement history of the Kose parish; to examine which sites are reflected on Swedish maps; and to determine how many of the villages mentioned in *Liber Census Daniae* are in locations which are known today. Additionally, the research aims to examine locations among sites as well as compared to historical villages. Also, the purpose was to analyze how the sites are located with historical villages.

This paper joins together cartographic and archaeological material. The utilization of the Geographical Information System (GIS) and georeferencing was shown to be profitable during the research process. Georeferenced maps gave comprehensive material about land using comparison with modern land use. Covered time periods are Late Iron Age (1050-1227), mediaeval (1227-1558) and early modern period (middle of 16th century-17th century).

The paper consists of four main chapters. The first chapter gives an overview of used sources as well as methodology, which describes the utilization process of georeferencing. The second chapter is focused on the research history of the area and observes known sites in the parish based on their type. The third chapter examines the reflection of sites on Swedish maps and their relations to the landscape at the time. The final chapter analyzes locations among sites and settlement in Kose parish during the Late Iron Age, mediaeval and early modern period.

The Kose parish area is known to contain 54 settlement sites, 35 burials, 19 cemeteries and 17 sacred natural sites. 36 villages are reflected in *Liber Census Daniae*, 18 of which are also found on Swedish maps. The settlement of Kose parish did not change significantly over time. In the Late Iron Age the most densely populated areas of the parish were the middle, western and

northeastern parts. The southeastern parts were entirely uninhabited. Additionally, vast swampland and forests were the reason why certain areas were scarcely populated.

For further research, it is necessary to find the burials which have not been found near the villages mentioned in *Liber Census Daniae*.

Lisa 1

Tollane nimi	Ajalooline nimetus	Praegune nimetus	Adramaa suurus	Leidude peanumber	Rootsiaegsel kaardil	Muistis
<i>Alaueræ</i>	Alavere	Alavere	12	AI PR 5599		K, P
<i>Atanascæ</i>	Alansi	Alansi	17	AI PR 5539: 1-2		K
<i>Harco</i>	Ardu	Ardu	3	AI 5574: 1-6		P
<i>Hermæ</i>	Harmi	Harmi	25	AI 6411/AM 32702 A 798		K, M
<i>Hohen</i>	Voose	Voose	8	AI PR 6763	x	K, M, P
<i>Kaipiaveræ</i>	Kaivere	Alavere	6	AI PR 5848		-
<i>Karol</i>	Karla	Karla	14	AI PR 5524	x	-
<i>Katal</i>	Kata	Kata	12	AI PR 5535		K, M
<i>Kiriawold</i>	Kirivalla	Kirivalla	15	AI PR 5534: 1-3		-
<i>Kiriolla mæc</i>	Kirimäe	Karla	6	AI PR 5739	x	M
<i>Kiulo</i>	Kiviloo	Kiviloo	16	AI 5872		K, P
<i>Coriakiuæ</i>	Mõisaaseme	Rasivere	6	AI PR 6608		-
<i>Cosius</i>	Kose	Kose	9	AI PR 5762	x	M
<i>Koy</i>	Kõue	Kõue	19	AI PR 5582: 1-4		K, P
<i>Kurkenoy</i>	Kurena	Kuivajõe	4	AI PR 5567	x	P
<i>Laucotau</i>	Vilama	Vilama	2	AI PR 5600	x	K, M
<i>Lendælemet</i>	Lenderma	Palvere	4	AI 6714	x	K
<i>Mæchius</i>	Ravila	Ravila	8	-	x	-
<i>Orkæ</i>	Oru	Oru	5	AI PR 5542: 1-2	x	-
<i>Palas</i>	Pala	Pala	1	AI PR 5577: 1-2		M
<i>Paltauere</i>	Palvere	Palvere	6	AI PR 5578	x	-
<i>Paunkyl</i>	Paunküla	Paunküla	5	AI PR 6801: 9		K,M, P
<i>Pickuta</i>	Pikva	Pikva	9	AI PR 5601	x	-
<i>Pikæuækae</i>	Pikavere	Mallavere	3	AI 5749		K,M
<i>Rasineræ</i>	Rasivere	Rasivere	10	-		M
<i>Rauelik</i>	Raveliku	Raveliku	18	-	x	P
<i>Remmeuo</i>	Kämbla	Oru	5	AI PR 5559: 1-2 /AI PR 6582/AI PR 6581	x	M, P
<i>Rocol</i>	Rooküla	Rooküla	6	-		M
<i>Saul</i>	Saula	Saula	5	AI PR 7076	x	K, P
<i>Sauthæ</i>	Sõmeru	Sõmeru	5	AI PR 5579	x	P
<i>Silms</i>	Silmsi	Silmsi	5	AI PR 5584: 1-3		M
<i>Tapawolkæ</i>	Hiiepere	Kolu	2	AI PR 5738	x	-
<i>Tohal</i>	Tuhala	Tuhala	5	AI PR 5575: 1-2		K, P
<i>Wætheueræ</i>	Võivere	Kata	4	AI PR 6618	x	-
<i>Uauæ</i>	Vardja	Vardja	1	AM LK 33405 A 855: 1-4	x	-
<i>Wircol</i>	Virla	Virla	3	AI PR 5573		M

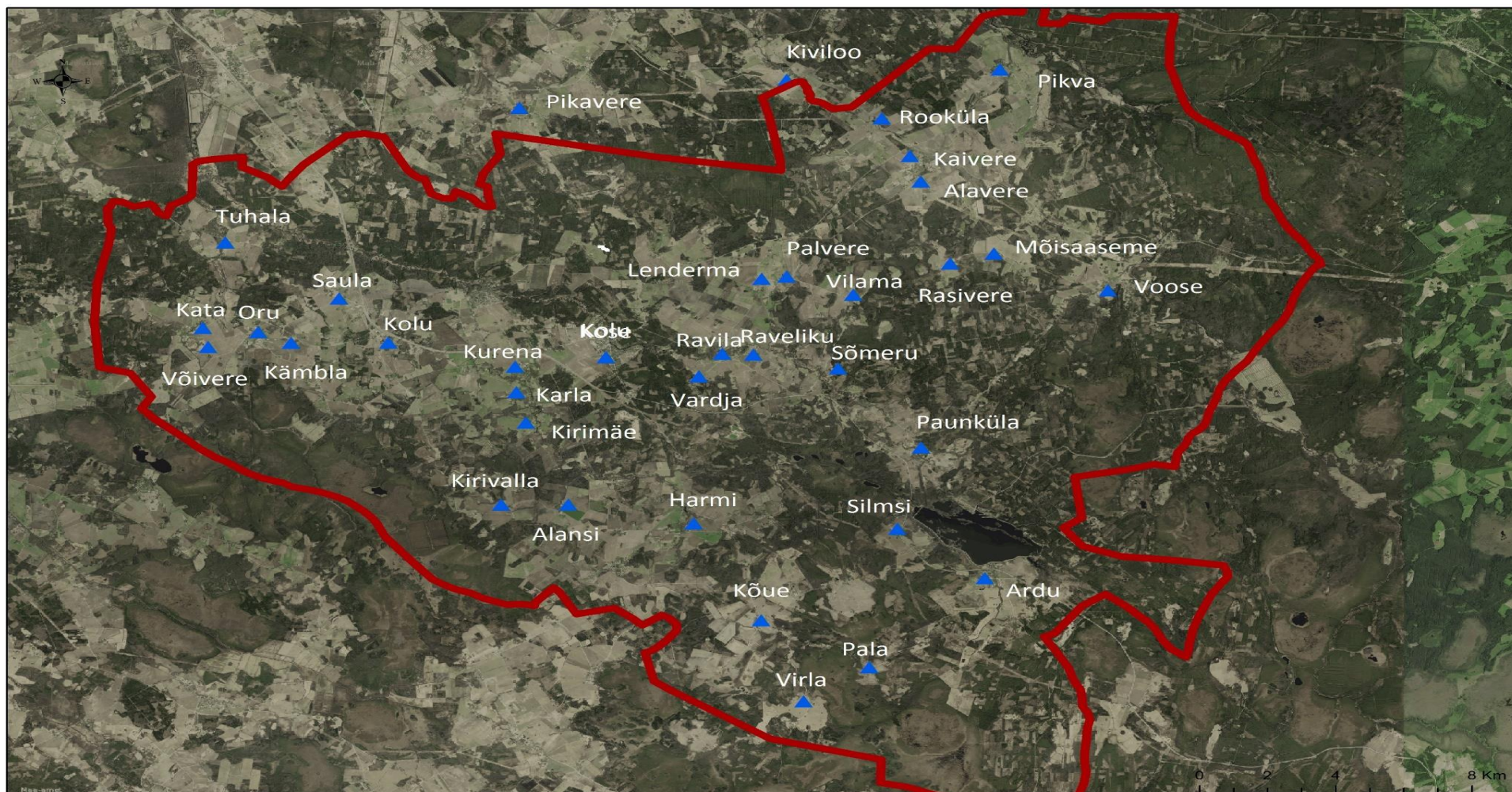
Lisa 1. Taani hindamisraamatu külad Kose kihelkonnas. Külanimede vastavused Mandel 1990 järgi.

Muististe lahtris K - kalme, M - maahaudkalmistu, P - pühapaik

ASULAKOHT	Kajastumine LCDs	LEIU NUMBER	DATEERING
Viskla		AI PR 5740	Muinasaeg, keskaeg
Lellavere		AI PR 6621	Hilisrauaaeg, keskaeg, va rauusaeg
Lenderma (talv)	x	AI PR 6507/AI PR 6714	Hilisrauaaeg, keskaeg, va rauusaeg
Palvere	x	AI PR 5578	Hilisrauaaeg, keskaeg
Vilama	x	AI PR 5600	Muinasaeg
Voose	x	AI PR 6763	Hilisrauaaeg, keskaeg
Sõmeru	x	AI PR 5579	Keskaeg, varauusaja
Kose	x	AI PR 5762	Hilisrauaaeg, keskaeg, va rauusaeg
Pikva	x	AI PR 5601	Hilisrauaaeg, keskaeg
Kolu	x	AI PR 5738	Hilisrauaaeg, keskaeg
Saula	x	AI PR 7076	Hilisrauaaeg, keskaeg
Oru	x	AI PR 5542: 1-2	Muinasaeg
Kämbla	x	AI PR 5559: 1-2	Hilisrauaaeg, keskaeg
Kämbla II		AI PR 6582	Hilisrauaaeg, keskaeg, va rauusaeg
Kämbla III		AI PR 6581	Varauusaeg
Saula	x	AI PR 5531: 1-3	Hilisrauaaeg, keskaeg
Tammiku		AI PR 6413	Rooma rauaaeg, hilisrauaaeg, keskaeg, varauusaeg
Kata	x	AI PR 5535	Viikingiaeg, hilisrauaaeg, keskaeg, uusaeg
Võivere	x	AI PR 6618	Keskaeg, varauusaeg
Väike-Särge		AI PR 6624	Hilisrauaaeg, keskaeg, va rauusaeg
Kanavere		AI PR 5602: 1-3	Hilisrauaaeg, keskaeg, uusaeg
Karla	x	AI PR 5524	Hilisrauaaeg, keskaeg
Kirimäe	x	AI PR 5739	Keskaeg
Kurena (küla)		AI PR 5567	Keskaeg
Leistu		AM LK 32698 A 794: 1-2	Keskaeg
Suure-Särge		AM LK 32099 A 722: 1-4	hilisrauaaeg, keskaeg
Vardja	x	AM LK 33405 A 855: 1-4	Keskaeg, varauusaeg

Lisa 1. Tabel 2. Rootsi kaardil märgitud asulakohad ja nende vanus keraamikaleidude põ

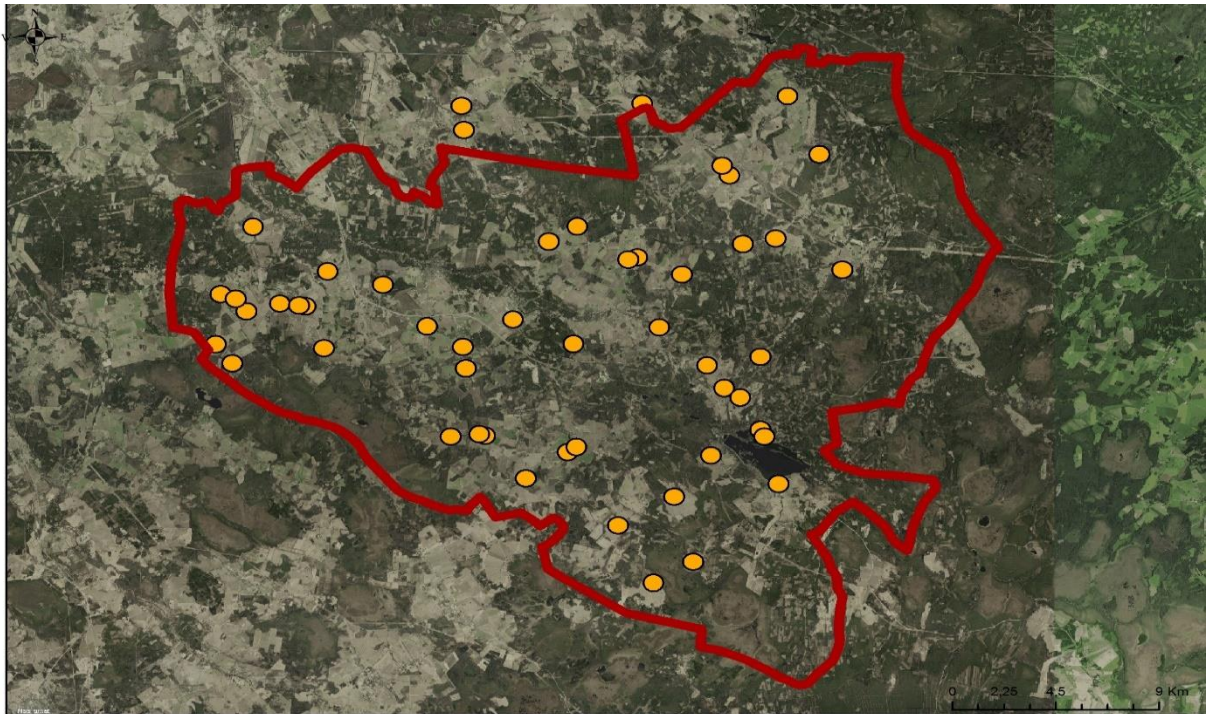
Lisad 2

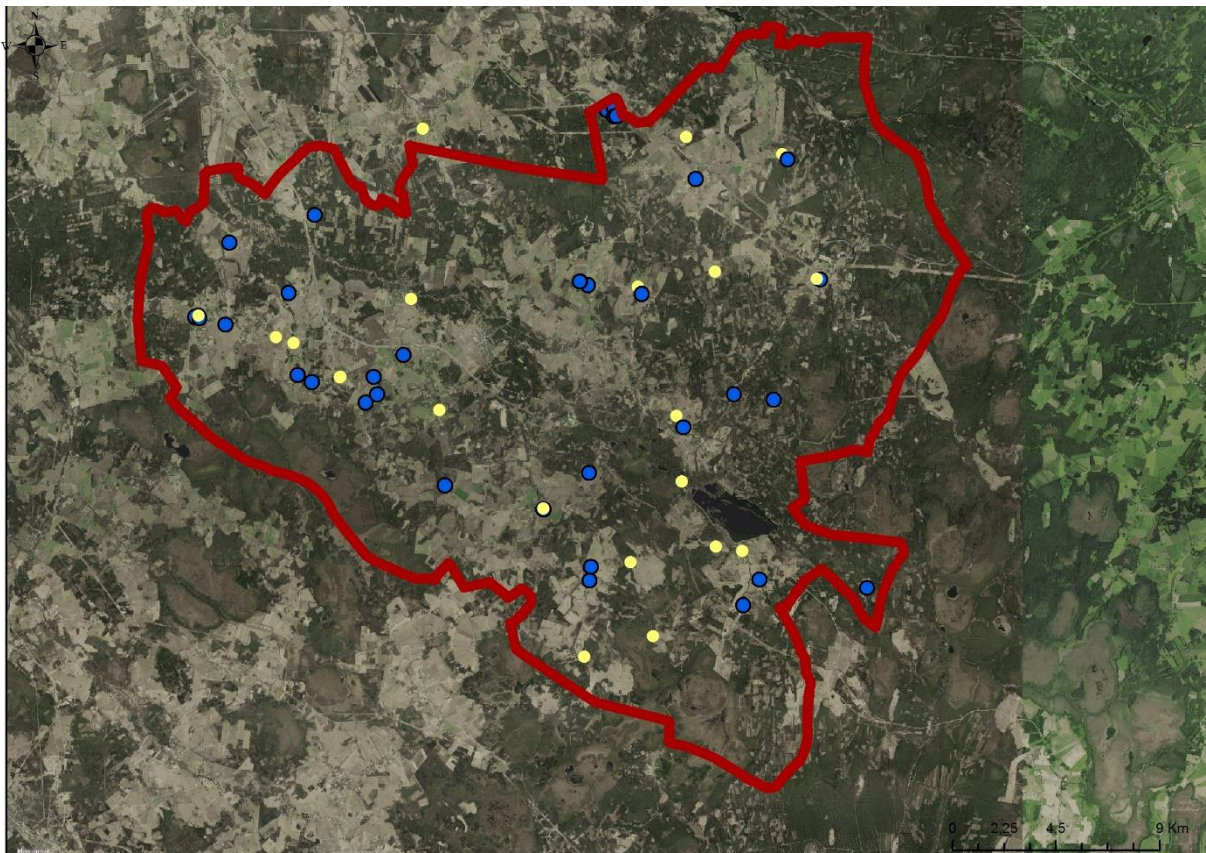
Lisa 2. Kaart 1. Taani hindamisraamatu külad. Allias: Mandel 1990. Aluskaat: Maa-amet.

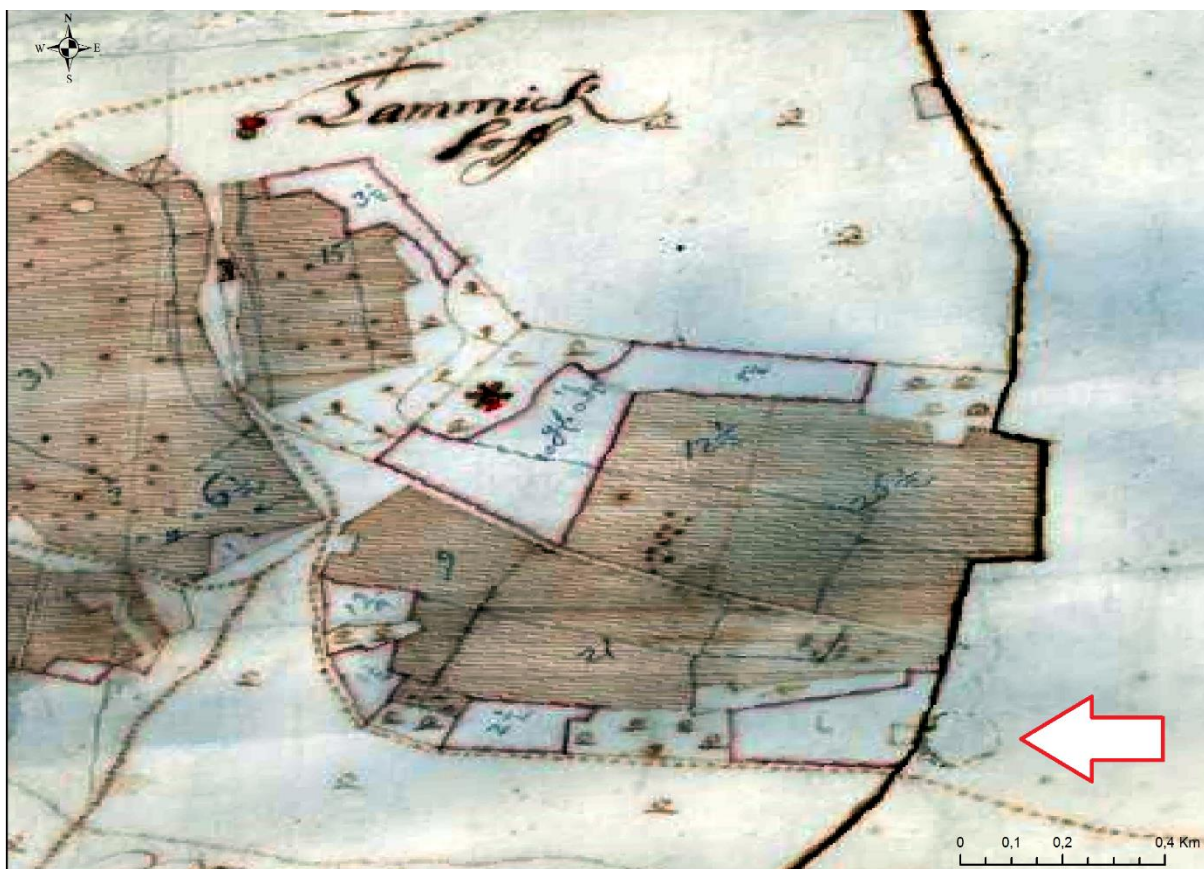
Lisa 2. Kaart 2. Kaardiga kaetud alad Kose kihelkonnas. Ringiga tähistatud külad, mis rootsiaegsel kaardil ja mainitud Taani hindamisraamatus. Aluskaart: EAA.1.2.C-IV-64, EAA.1.2.C-IV-66, EAA.1.2.C-IV-62, EAA.1.2.C-IV-77, Maa-amet

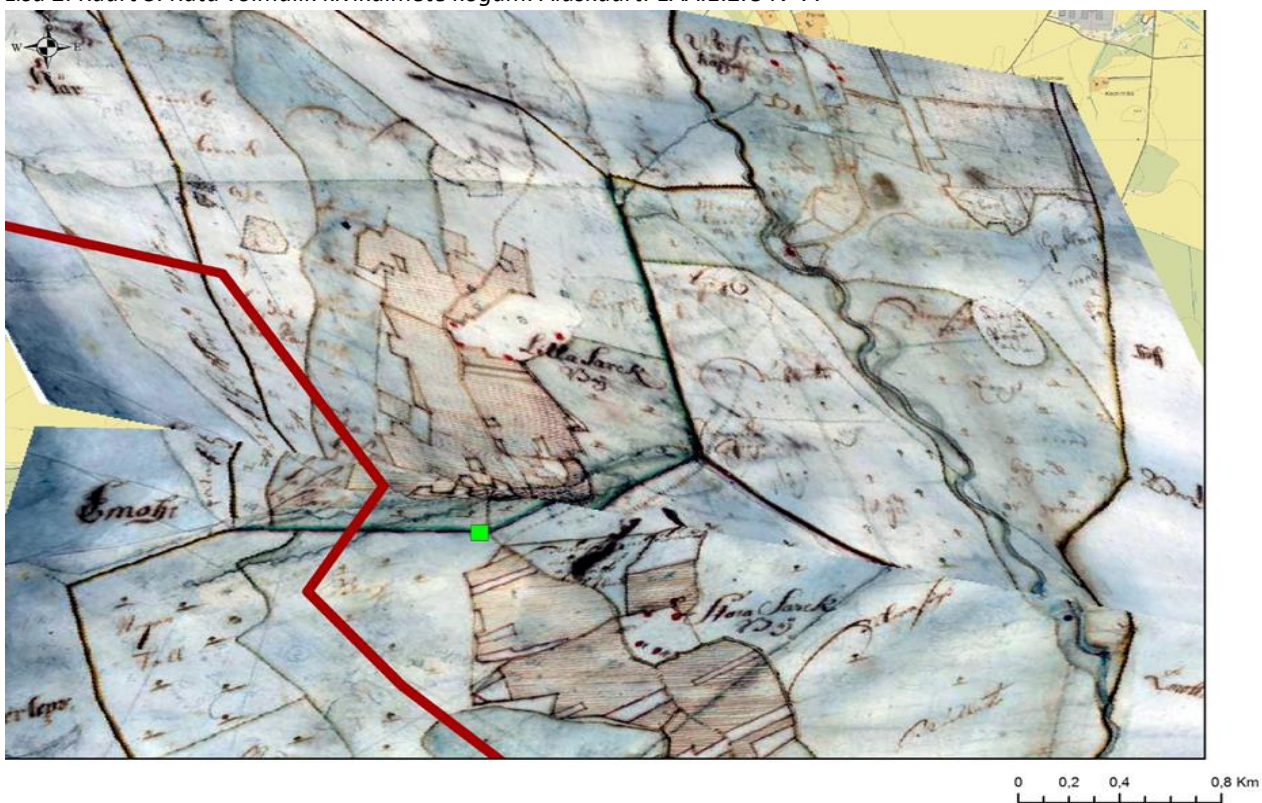
Lisa 2. Kaart3. Asulakohad Kose kihelkonnas. Kaardil on kihelkonna põhjaosas piidest väljas kolm küla – Pikavere, Mallavere ja Kiviloo - põhjusel, et külade piiritlemisel on aluseks võetud ajalooline kihelkonnapiiride kaart arheoloogilise ja pärimusliku kohainfo infosüsteem, Aluskaart: Maa-amet.

Lisa 2. Kaart 4. Kalmed ja maahaudkalmistud. Sinisega märgitud kalmed, kollasega maahaudkalmistud. Aluskaart; Maa-amet

Lisa 2. Kaart 5. Kata võimalik kivilalmete kogum. Aluskaart: EAA.1.2.C-IV-77

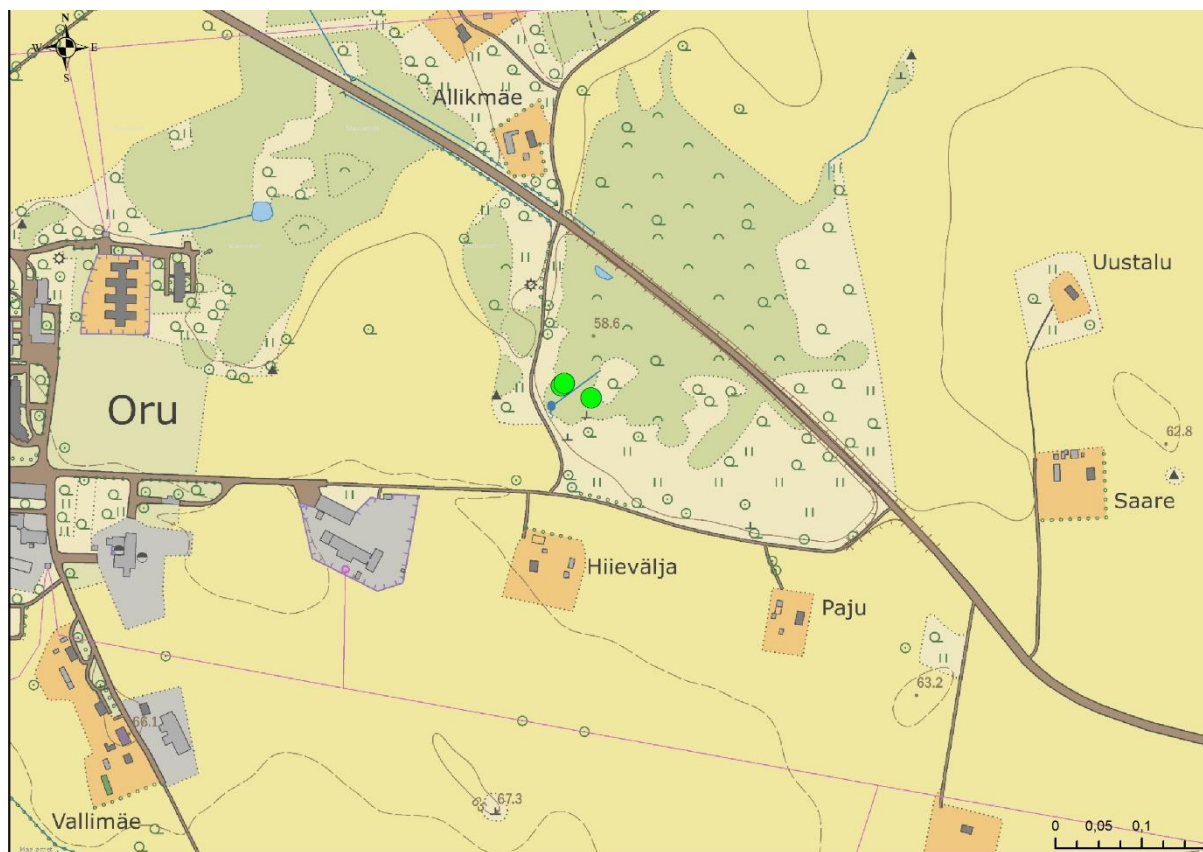
Lisa 2. Kaart 6. Hiiekoht Väike-Särge ja Suure-Särge külade vahel. Aluskaart: EAA.1.2.C-IV-77

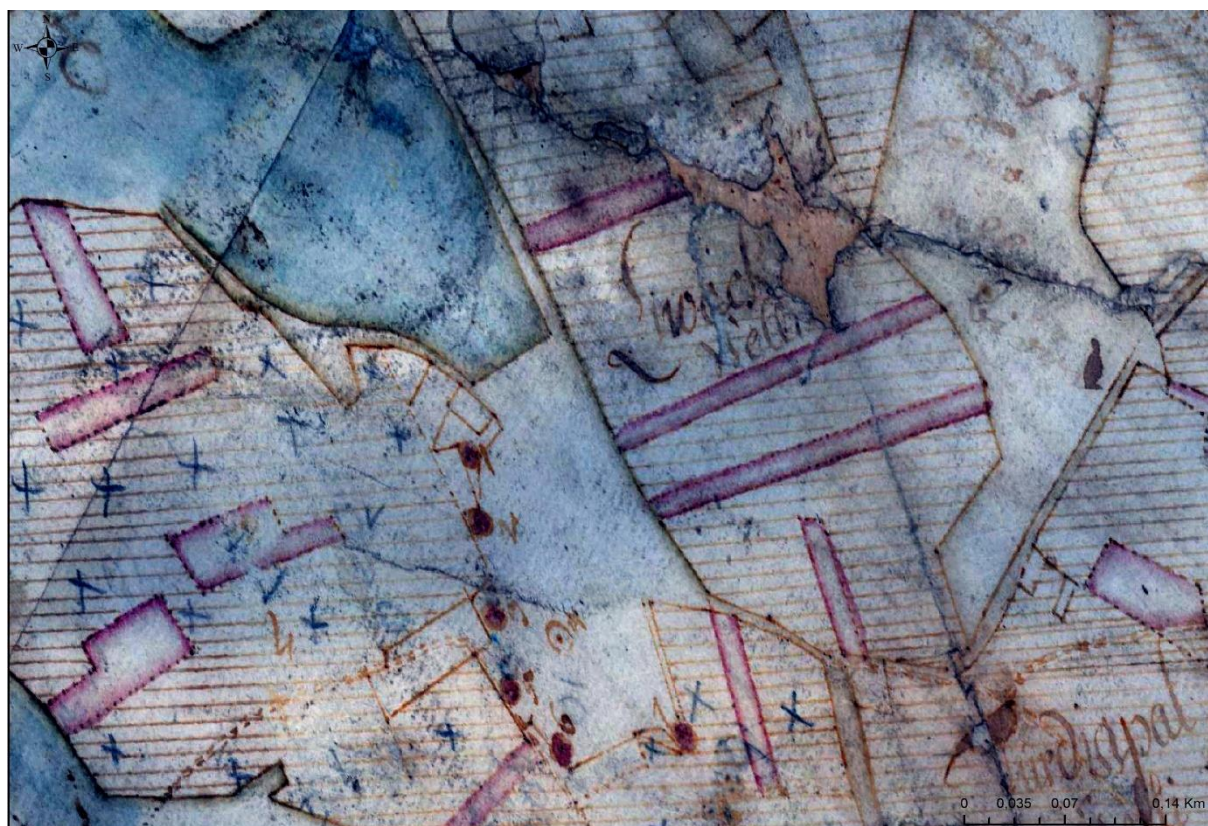
Lisa 2. Kaart 7. Põlva küla tuumik. Aluskaart: EAA.1.2.C-IV-288

Lisa 2. Kaart 8. Kõrbla küla tuumiku juures paiknev Hiieväli. Aluskaart: EAA.1.2.C-IV-62

Lisa 2. Kaart 9. Hiievälja talu ja rohelisega märgitud talust üle tee paiknev hiieväli. Aluskaart: Maa-amet

Lisa 2. Kaart 10. Nõrava küla Kämba küla kaardil, mida maamõõtja nimetanud ei ole. Aluskaart: EAA.1.2.C-IV-62

Lisa 2. Kaart 11. Kanavere küla ja küla juures olevad 2 kivikalmet. Noolega tähistatud sõõrid võivad olla võimalikud kalmed. Oranžiga – kaitsealune Kanavere kalme, sinisega – talu täpsusega kalme. Aluskaart: EAA.1.2.C-IV-66

Lisa 2. Kaart 12. Saula küla ja kivikalme. Aluskaart: EAA.1.2.C-IV-66

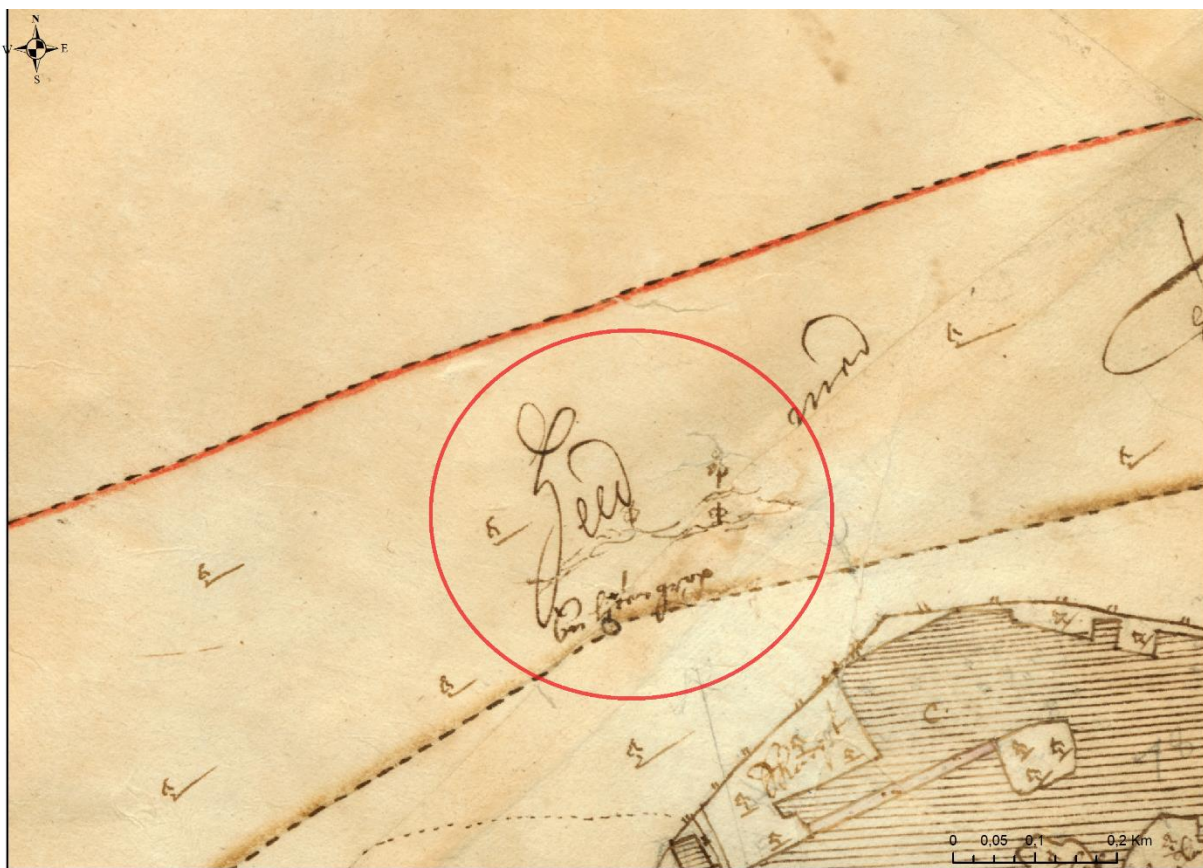

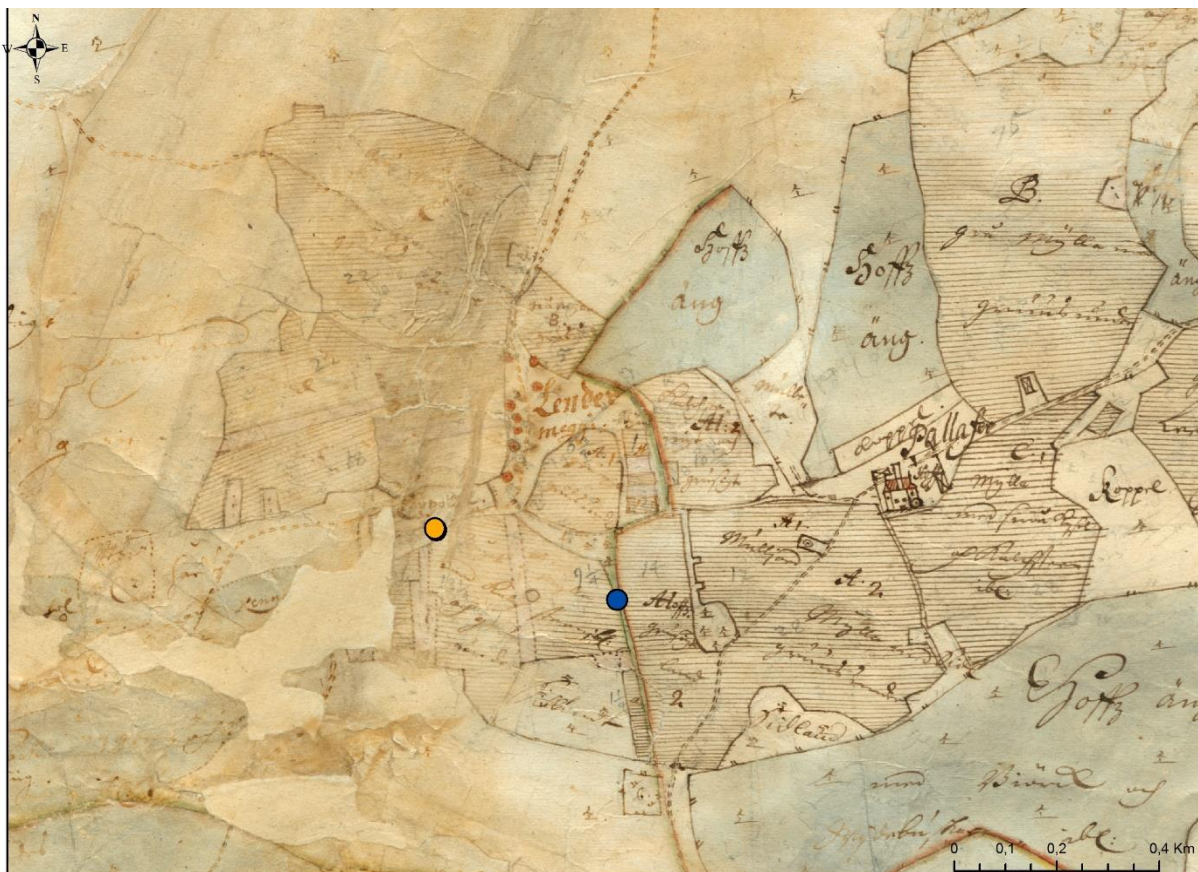
Lisa 1. Kaart 14. Leva küla põldudel olevad kolm põllukuhjatist, mis võivad olla kalmed. Aluskaart: EAA.1.2.C-IV-66, Maa-amet

Lisa 2. Kaart 15.. Kose kirik koos kirkumõisaga. Aluskaart: EAA.1.2.C-IV-64

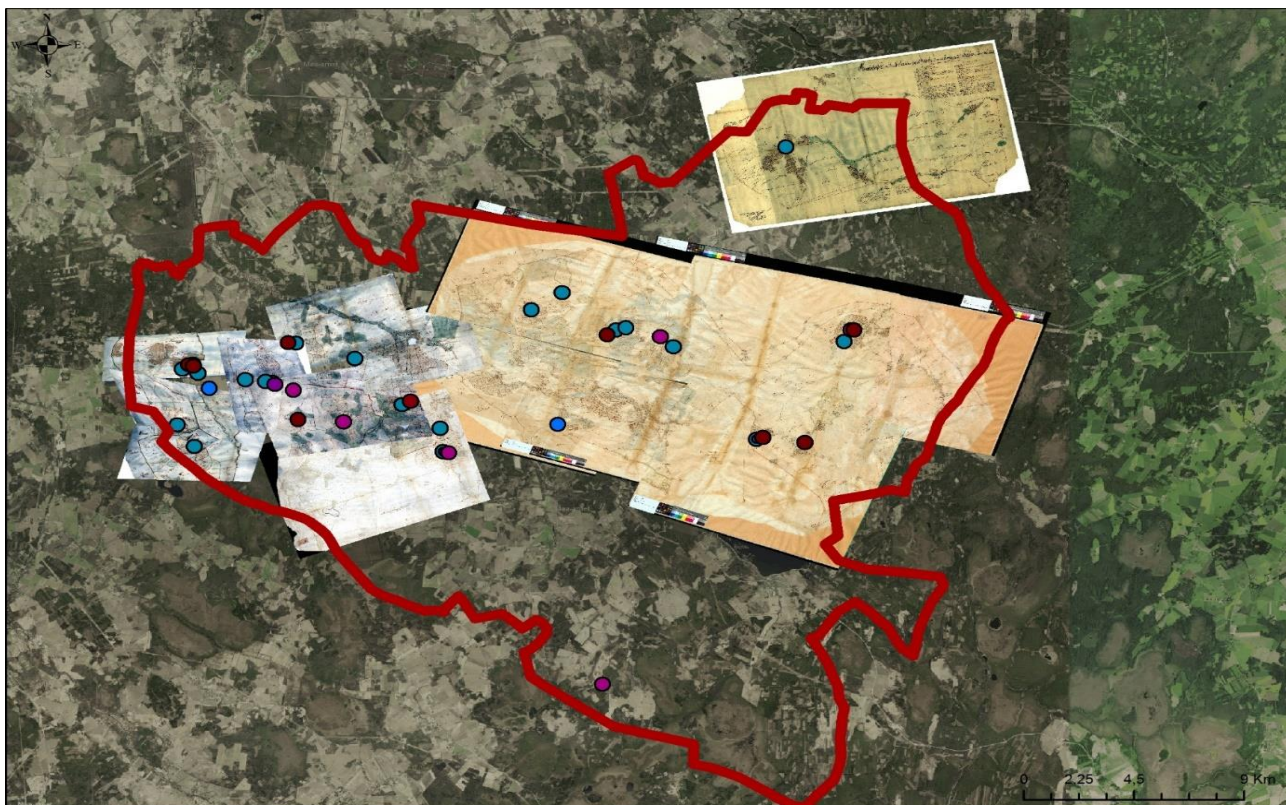
Lisa 2. Kaart 16. Voose „libalinnamägi“ ülesharimata künkana. Aluskaart: EAA.1.2.C-IV-64

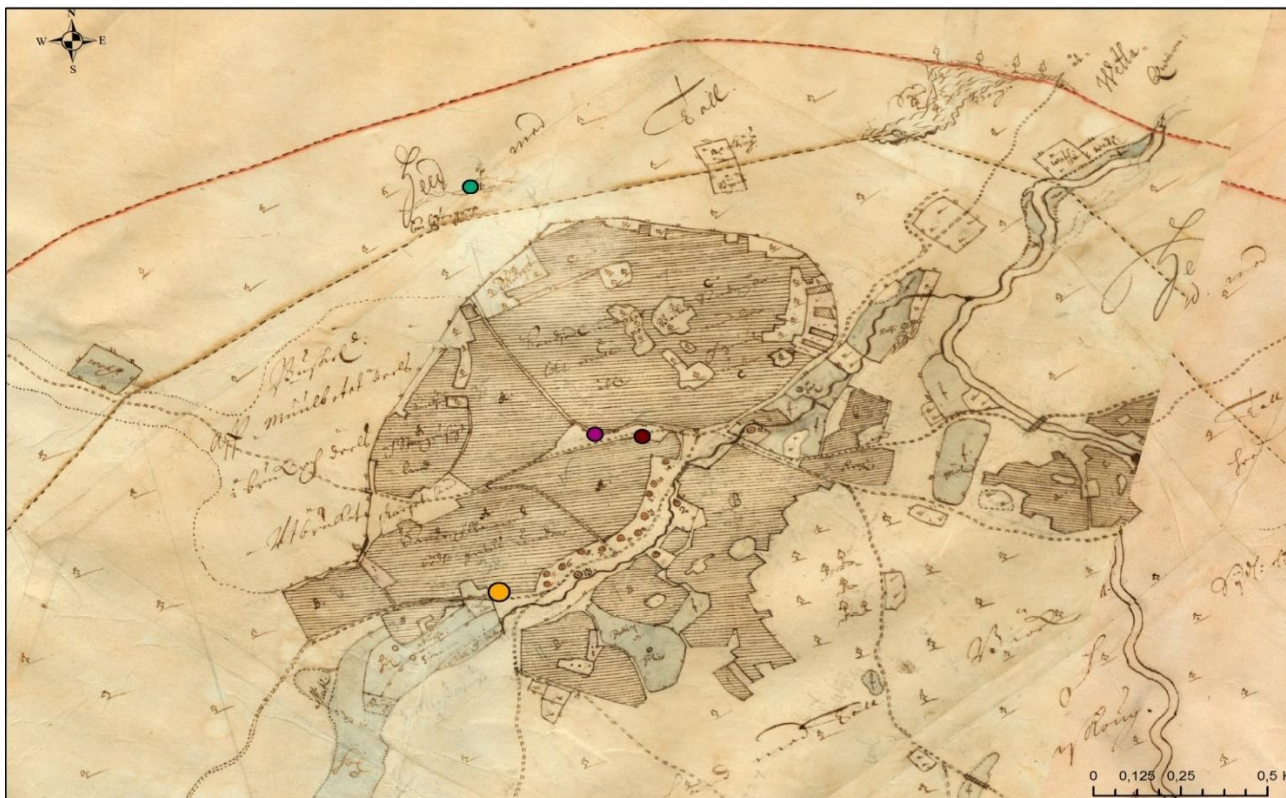
Lisa 2. Kaart 17.. Lender mekki. Sinisega on märgitud kaitsealune kalmekoht, oranži punktiga talu täpsusega kivikalme. Aluskaart: EAA.1.2.C-IV-64

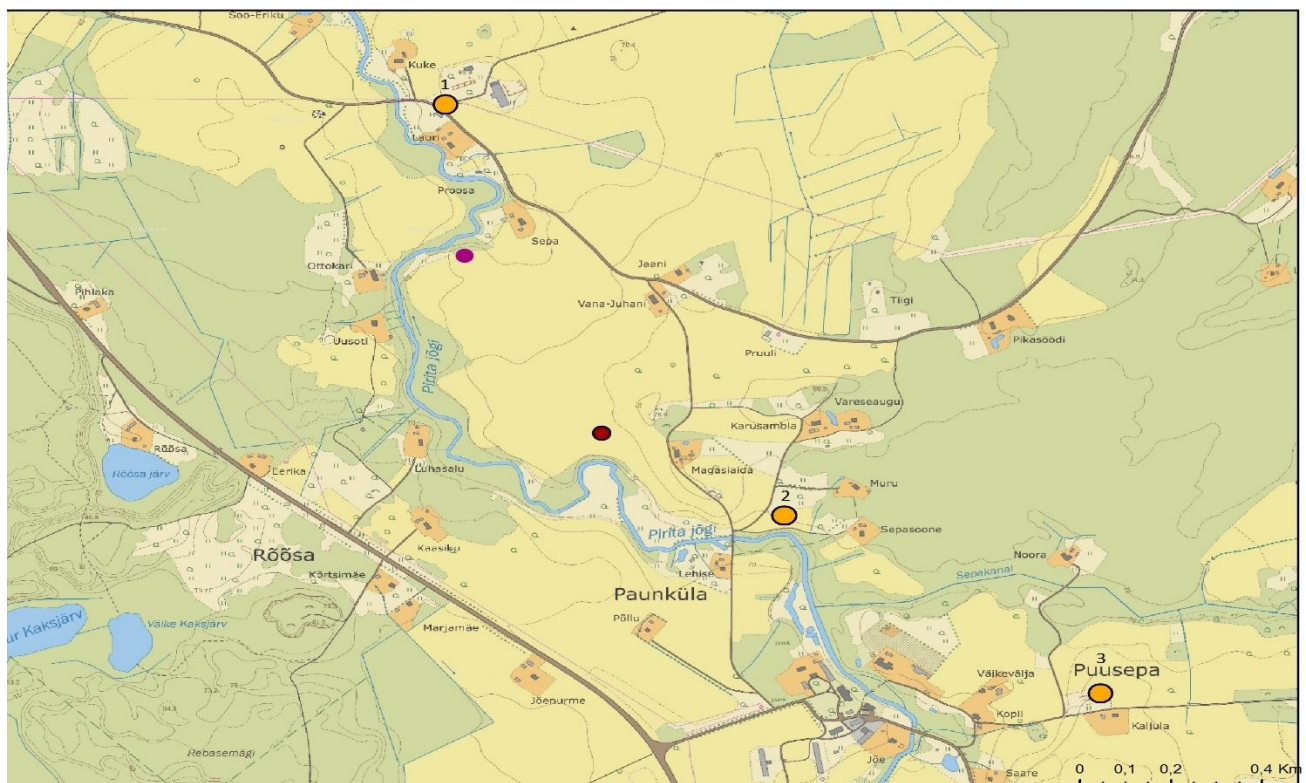
Lisa 2. Kaart 18. Vilamal asuv Willa maggi. Rohelisega on märgitud arvatav Karusoo pühapaik, kollasega kaitsealune maahaudkalmistu, punasega kalme asukoht detektorileidude põhjal. Aluskaart: EAA.1.2.C-IV-64

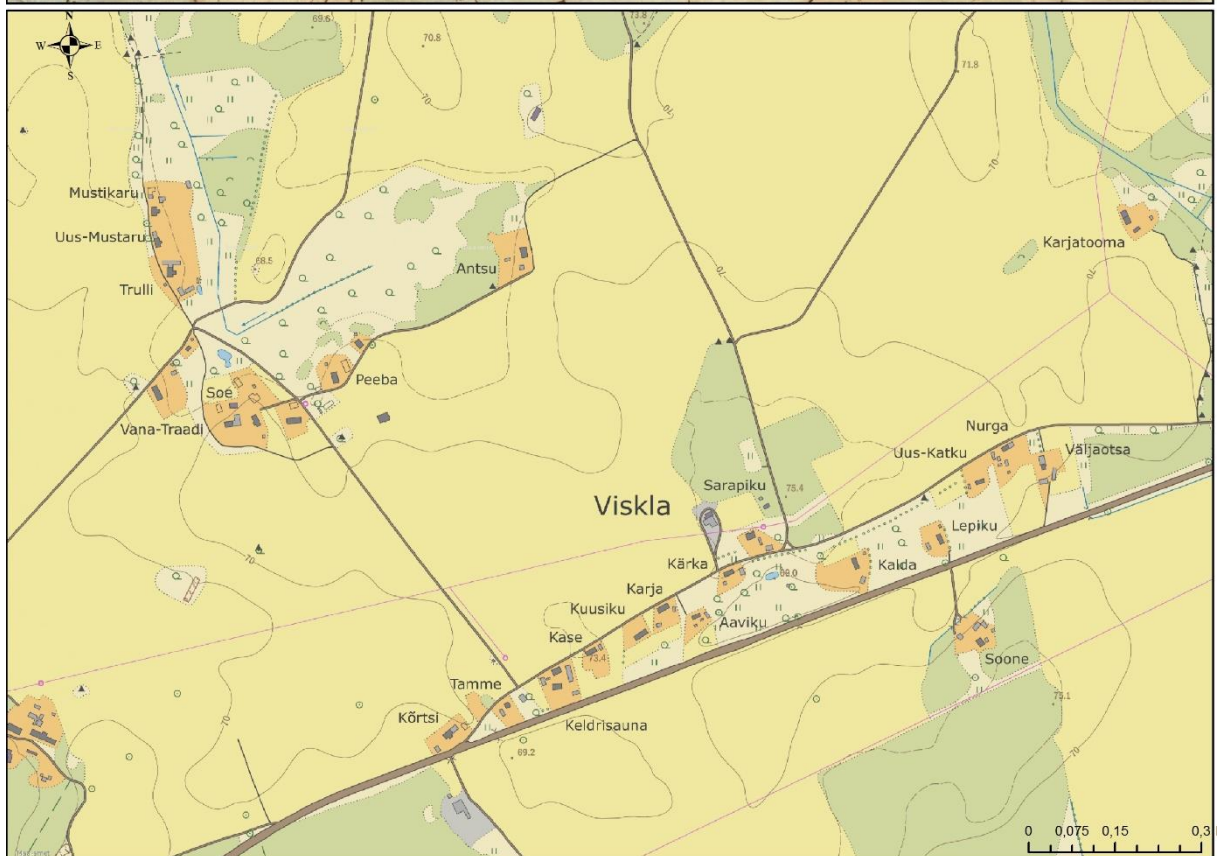
Lisa 2. Kaart 19. Asulakohad, kivilalmes ja maahaudkalmistud, mis on märgitud rootsiaegsel kaardil Sinisega – asulakohad, punasega – kivilalmes, lillaga – maahaudkalmistud. Allikas: Rahvusarhiiv; Maa-amet.

Lisa 2. Kaart 20. Voore küla muistised. Asulakoht – oranži punktiga asulakoht, punane – kivilalmes, roosa – maahaudkalmistu, roheline – „libalinnamägi“. Aluskaart: EAA.1.2.C-IV-64

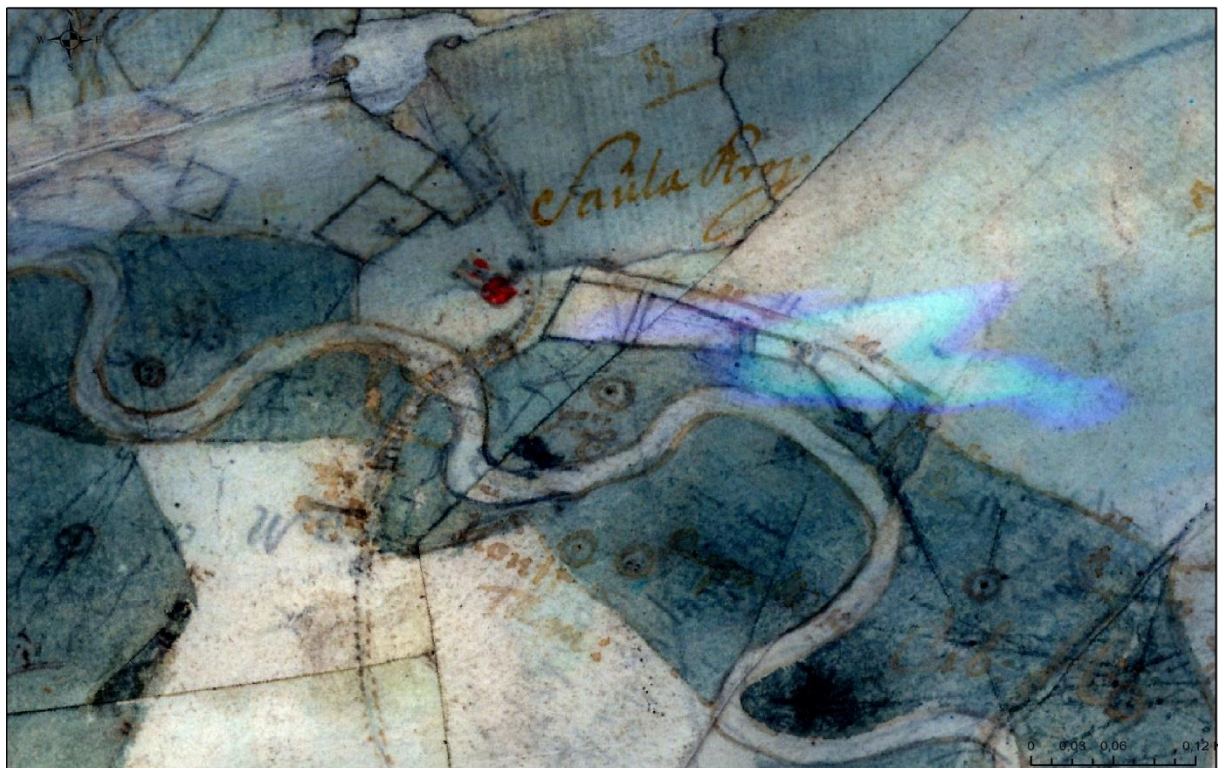
Lisa 2. Kaart 21. Paunküla I, II ja III asulakohad, lilla – kaitsealune maahaudkalmistu, punane – kalme.
Aluskaart: Maa-amet

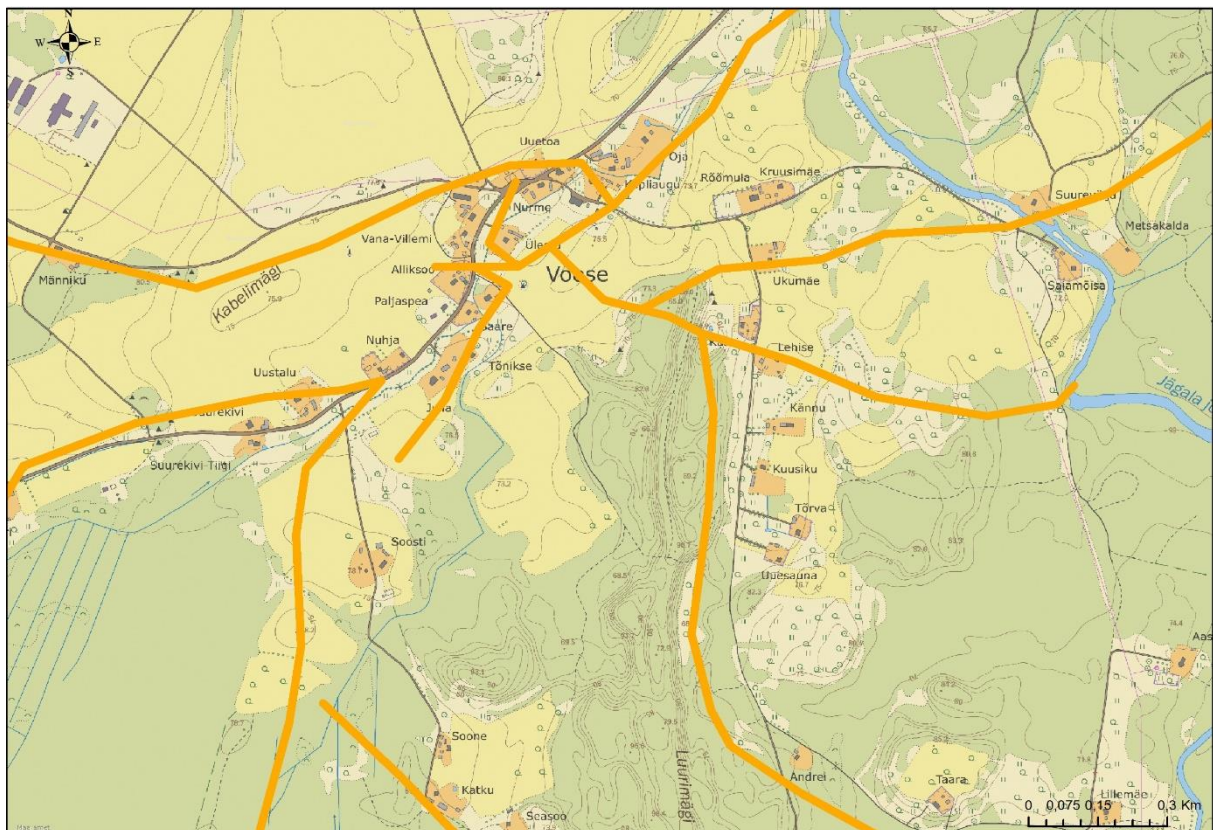
Lisa 2. Kaart 22. Viskla ajalooline sumbküla. Põhikaardil asub ajaloolise sumbküla kõrval ka ridaküla.
Allikas: EAA.1.2.C-IV-64; Maa-amet.

Lisa 2. Kaart 23. Pikva ja Jahni weskid küla kaardil. Alikast: : EAA.1.2.C-IV-288

Lisa 2. Kaart 24. Saula körts – ainus körts, mis rootsiaegsetelt kaartidelt õnnestus tuvastada. Allikas: EAA.1.2.C-IV-66

Lisa 2. Kaart 27. Voose teedevõrk. Oranži joonega on tähistatud rootsiaegne teedevõrgustik.
 Aluskaart: Maa-amet.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Sigrid Holter

(sünnikuupäev: 12.02.1995)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose „ Kose kihelkonna hilisrauaaegsed, kesk- ja varauusaegsed muistised ja asustus: arheoloogilised allikad ja rootsiaegsed kaardid“

mille juhendajad on Heiki Valk ja Martti Veldi

1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus 17.05.2017